

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВНЗ УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра богослов'я

КИЇВСЬКА ТРЬОХСЯТИТЕЛЬСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ

Магістерська робота

**ВАЖЛИВІСТЬ ПОСТАТІ БАТЬКА У ХРИСТИЯНСЬКОМУ
ВИХОВАННІ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ**

Студент 6-го курсу Богдан Луговий

Науковий керівник: о. Максим Рябуха

магістр соціальної педагогіки

Київ-Княжичі 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПІДЛІТКОВИЙ ВІК – НА ШЛЯХУ ДО ЗРІЛОСТІ	8
1.1. Основні елементи розвитку в підлітковому віці.....	8
1.1.1. Особливості біологічного, фізичного та психологічного розвитку дітей підліткового віку	9
1.1.2. Початок процесу соціалізації, стосунки з однолітками та дорослими	11
1.1.3. Переживання духовного досвіду як відображення моральності суспільства й живого родинного досвіду	14
1.2. Негативні фактори впливу на формування підлітка в сучасному суспільному просторі.....	16
1.2.1. Внутрішні негативні фактори у житті підлітка	17
1.2.2. Зовнішні негативні фактори впливу на дітей підліткового віку	19
1.3. Вплив навчальних та виховних інституцій на формування підлітка	23
1.3.1. Вплив школи й освітнього середовища на розвиток особистості підлітка.....	23
1.3.2. Виховні інституції в позаурочній підлітковій діяльності.....	27
1.3.3. Вплив волонтерської діяльності на формування підлітка	30
РОЗДІЛ 2. БОГОСЛОВСЬКІ ЗАСАДИ ПОСТАТІ БАТЬКА	33
2.1. Особа Бога Отця у Пресвятій Трійці як взірець батьківства	33
2.1.1. Відносини Отця і Сина у Пресвятій Трійці – відображення відносин в любові батька і дитини	33
2.1.2. Образ і подоба Божі – першоджерело ідентичності та гідності батька	36
2.2 Авраам – покликаний Богом батько	38
2.2.1. Покликання Авраама – початок шляху до батьківства у довірі Богові	39
2.2.2. Батьківство Авраама – взірець сучасного батьківства.....	42

2.3. Милосердний батько – шлях до зрілості своїх дітей	44
2.3.1. Свобода у любові – базова засада на шляху до зростання	45
2.3.2. Дім батька – місце віднайдення ідентичності сина	47
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ БАТЬКА У ХРИСТИЯНСЬКОМУ ВИХОВАННІ ПІДЛІТКА	50
3.1. Християнські ціннісні орієнтири у вихованні	51
3.1.1. Родина – місце плекання й розвитку чеснот	51
3.1.2. Особлива роль батька у сімейному вихованні	54
3.1.3. Вплив батька на формування ціннісних орієнтирів підлітка	57
3.2. Формування сильної ідентичності підлітка – результат батькового наставництва	59
3.2.1. Увага батька на життя та світосприйняття дитини	59
3.2.2. Взаємодія батька в період підліткової кризи	60
3.2.3. Батьківська допомога у пізнанні та виборі професійного шляху	63
3.3. Духовна сфера виховання – вища мета реалізації батьківського покликання	65
3.3.1. Батько розкриває сенс християнського життя	65
3.3.2. Домашня церква – першоджерело в плеканні духовного життя	67
3.3.3 Четверта Божа заповідь – запевнення щасливого та довгого життя	69
ВИСНОВОК	72
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	76
Список використаних джерел	76
Список використаної літератури	77
Інтернет джерела	83

ВСТУП

В сучасному суспільстві психологи та педагоги відзначають кризу підліткового віку, яка стосується дітей від десяти до шістнадцяти років. Вона характеризується процесом соціалізації, зовнішніми та внутрішніми перебудовами, які зумовлюють певні труднощі у відносинах з оточуючими, виникненням тривог, несприйняттям себе та дорослого світу. В цей період змінюється сприйняття і ставлення до моральних норм, та до духовної сфери життя. Дорослі вже не є для підлітка безапеляційним носієм цінностей. Саме тому виникає потреба осмислити, яким чином батько може й надалі супроводжувати дитину в цей непростий час її становлення. Для осмислення всіх викликів, які стоять перед батьком, перш за все потрібно отримати цілісне бачення особливостей процесів підліткового зростання. Відтак важливо подивитися на вирішення проблематики підліткової кризи з позиції батька. Для цього буде корисним дослідити постать батька у богословській перспективі та його роль у подоланні проблем підлітків з точки зору християнського виховання.

Образ батька переживає сьогодні глибоку кризу. Тому віднайдення чітких координат його ідентичності сприятиме також осмисленню необхідних якостей чоловіка, що готовий взяти на себе відповідальність за надійний провід своєї родини та зможе впливати на легше проходження даної кризи, формуючи сильну ідентичність своєї дитини-підлітка у викликах та труднощах зростання.

Важливо дослідити питання християнського виховання, завдяки якому батько, розділяючи особистий досвід віри, здатен розкрити сенс людського буття своїм дітям. Для цього батькові на допомогу подаються ціннісні орієнтири, що вказують на шлях духовного зростання. В період підліткового віку своєї дитини батько покликаний активно супроводжувати її у розкритті та розвитку особистого життєвого покликання, спільно долаючи всі труднощі, які виникають на цьому шляху.

Для повного висвітлення даної проблематики робота містить три розділи. У першому розділі нами представлені головні фізіологічні, психологічні, інтелектуальні, духовні чинники та особливості підліткового віку. Тут наголошено на важливості процесу соціалізації та тих акцентах, які робить в цей момент сам підліток. Визначаються сучасні позитивні і негативні фактори, з якими стикається дитина та сім'я в цей період, а також духовні і моральні виклики, які переживає підліток. Окреслюються особливості впливу на дитину зовнішнього середовища та тих інституцій, які безпосередньо покликані допомагати сім'ї у цілісному розвитку підлітка.

У другому розділі здійснене богословське обґрунтування батьківського призначення, його витоків, побудовано модель відносин на базі певних архетипів. Насамперед в образі Бога-Отця, у якому розкривається першоджерело батьківства чоловіка, його покликання до участі у Божому творенні нової особи. Наступна модель відносин між сином та батьком побудована з урахуванням постаті Авраама, завдяки пізнанню його віри, відкритості на сповнення Божої волі у своєму житті, у вмінні прийняти дитину як дарунок, а не як власність. А також на прикладі Милосердного батька, який вміє прийняти дитину та завжди вірить у навернення до добра. Розкриття суті батьківства допомагає чоловікові стати добрим батьком. Тоді, попри труднощі становлення підлітка, батько здатен виховати зрілу особу, даючи їй добрий приклад та супроводжуючи її на дорозі зростання.

У третьому розділі нами висвітлені виховні завдання сім'ї, основні елементи християнського подружжя, моральне підґрунтя, особливе місце, роль та функції батька у християнському вихованні зокрема. Проведено аналіз батьківської взаємодії з дитиною в часі підліткової кризи, способів донесення дитині цінностей, активної участі батька у житті підлітка. Зокрема досліджується питання християнської формації та супровід підлітка у процесі дорослішання зі сторони батька. Підліток в процесі виховання входить у фазу самовиховання, де повинен отримати від батька допомогу й підтримку, свідчення віри й християнської постави у всіх сферах життя. Обираючи дорогу

особистого покликання, фаху, професії, батькові необхідно вказати, що християнське життя не є чимось окремим від буденних справ, але завжди йде у парі. Завдяки цьому стане можливим сформулювати зрілу особу християнина, який вмітиме будувати стосунки з Богом та оточуючими людьми.

Мета: Супровід дитини в період кризи підліткового віку християнськими засобами родинного виховання з огляду на постать батька.

Вирішення цієї проблеми зумовило постановку наступних **завдань:** Дослідити особливості підліткового зростання; постать і роль батька у християнському вченні, традиції Церкви; на цій основі вказати шлях досягнення батьківської зрілості, спільного з дитиною подолання кризових явищ підліткового віку та супровід дітей у період підліткового віку на шляху християнського зростання.

Метод: В процесі висвітлення теми та вирішення проблемних питань були використані наступні методи: теоретико-логічний; контекстуальний; аксіологічний, порівняльно-психологічний, аналізу та синтезу, метод біблійних архетипів.

Межі роботи: Ця робота зосереджується на ролі батька у християнському вихованні дітей підліткового віку. Необхідною засадою для успішного подолання кризи, зокрема, тринадцятого року, виступає зрілість самого батька. Його орієнтація на біблійні архетипи Бога-Отця, Авраама та Милосердного батька конкретизується усвідомленням таїнства віри, яким батько здатен ділитися зі своїми дітьми.

Актуальність теми: Підлітковий період відзначається пошуком самовизначення, формуванням незалежних світоглядних позицій та складністю у стосунках з батьками. Для формування здорової і зрілої особистості підлітка, у цих перебудовах необхідна зріла та сильна позиція батька. У цей час глобальних перемін батькові є вкрай важливе усвідомлення своєї значущості та відповідальності у сімейному житті. В сучасному суспільному житті особа батька потребує належної уваги, осмислення його ролі як провідника, прикладу і авторитету, а також отримання чітких орієнтирів для християнського

виховання дітей-підлітків. Цей сприятиме позитивному проходженню кризового періоду та впровадженню дитини у доросле життя.

Огляд літератури: Джерельною базою у дослідженні означеної теми є Святе Письмо і документи Церкви, які висвітлюють основи батьківства та християнського виховання. До них відносяться енцикліка папи Венедикта XVI *Caritas in Veritate* – про покликання до міжособистісних стосунків; Апостольський лист Івана Павла II *Mulieris Dignitatem* – про образ Божий, який є основою у розвитку міжособистісних стосунків; Апостольське післясинодальне повчання Івана Павла II *Familiaris Consortio* та енцикліка Павла VI *Humanae Vitae* – сукупність всіх необхідних характеристик, якими відзначається справжнє християнське подружжя, з увагою на особливе місце батька у вихованні дітей. Детальніше про християнське виховання наголошено в документах II Ватиканського собору – *Gravissimum Educationis* та *Apostolicam Actuositatem*. Заслужують уваги також Апостольська адгортація Папи Франциска *Amoris Laetitia* – про способи передачі та шляхи засвоєння ціннісних орієнтирів, покликання батьків як перших, хто розкриває віру своїм дітям, та інші документи Церкви, які дають можливість детально дослідити заявлену тему.

В якості допоміжної літератури для розкриття біблійних аспектів використано словники, енциклопедії та статті. Для повного розкриття психологічних і педагогічних аспектів виховання ми звертаємося до праць таких класичних авторів як Бондаровська В., Скрипченко О., Видра О., Токарева Н., Шамне А., Булах І., Алексеева Ю., Августин Ю. та інші. А також послуговуємося виданнями Комісії у справах освіти та виховання УГКЦ і Комісії УГКЦ у справах родини.

РОЗДІЛ 1

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК – НА ШЛЯХУ ДО ЗРІЛОСТІ

Батькові, який прагне якнайкраще виховати свою дитину, необхідно розуміти, які виклики перед ним стоять, особливо і у непростий період підліткового віку. Йдеться про зміни та розвиток у фізіологічному, моральному, духовному та соціальному стані. Йдеться також про зміну почуттів, про утвердження необхідного для дитини авторитету, який вибудовується саме в цей період життя. Чим глибше батько буде введений в розуміння особливостей цих процесів, тим краще зможе налагодити відносини зі своєю дитиною та передати їй цінності, що дозволять їй з впевненістю увійти в доросле життя. І це, зрештою, стає вирішальним у віднаходженні дитиною власної ідентичності. Перед батьком стоїть уже не крихітна дитина, але особа, яка прагне досягти статусу дорослої людини та потребує особливої уваги й піклування з боку батька.

1.1. Основні елементи розвитку в підлітковому віці

Приблизно з 10-12 років дитина вступає в специфічний період, який зазвичай називають «підлітковим віком»¹. Батьки з напруженням чекають початку цього «важкого» етапу в житті своєї дитини. Одні діти переживають цей період розвитку дуже бурхливо, і для них він стає немов «друге народження». Інші діти проходять його значно спокійніше, такі підлітки поступово ростуть, входять в доросле життя, не натрапляючи на раптові зміни свого характеру².

Дитина в підлітковому віці бережно дбає про кордони своєї внутрішньої психологічної свободи і може наполегливо, навіть агресивно захищати їх від

¹ Бондаровська В. та ін. *Школа для батьків*. Київ 2006, 277.

² Пор. Там само, 277-278.

«надмірного» батьківського піклування. Тому батькам важливо в моменти таких емоційних проявів своєї дитини просто залишатися поруч³.

Поступове входження дитини у суспільне життя – головна особливість підліткового віку. Підліток починає цікавитися різними видами людської діяльності та прагне самореалізації. Відбувається зміна зацікавлень, навчальні інтереси відходять на другий план, натомість приходить бажання пізнавати «доросле» життя⁴.

1.1.1. Особливості біологічного, фізичного та психологічного розвитку дітей підліткового віку

У період підліткового віку дитина зазнає значних біологічних змін. Підліток швидко росте, змінюються пропорції тіла, що в свою чергу призводить до швидкої втомленості та труднощів у роботі легенів та серця дитини, відбувається перебудова моторного апарату, тощо⁵. Через швидкий біологічний розвиток підліткові притаманні перепади м'язового і судинного тонусів. Видовжуються кістки, м'язи не встигають витягуватися за ними, через що підлітки часто виглядають незграбними та почуваються ніяково. Цей період в кожної дитини розпочинається від 10-12 років та може тривати до 16 років. Дівчатка в період розвитку і росту тіла на два роки починають розвиватися швидше за хлопчиків⁶.

Як зовнішні, так і внутрішні перебудови організму спричиняють безліч тривог та розчарувань у хлопчиків і дівчаток, особливо коли ці зміни не наближають їх до певного ідеалу, якого вони очікують⁷.

У процесі цих всіх змін додається також статеве дозрівання, яке в середньому триває 3-4 роки. Воно в свою чергу супроводжується емоційною

³ Пор. Бондаровська. *Школа для батьків*, 278.

⁴ Пор. Там само, 278-279.

⁵ Пор. Кугіщенко В. *Вікова та педагогічна психологія. Курс лекцій*. Київ 2010, 51-52.

⁶ Пор. Бондаровська. *Школа для батьків*, 279.

⁷ Пор. Там само, 279.

нестабільністю⁸. «На цьому фоні з'являється сексуальна поведінка, виокремлюється статевая роль — уявлення про себе, установки і поведінка в соціальних ситуаціях, як індивіда чоловічої або жіночої статі»⁹. У молодших підлітків інтерес у сексуальній сфері насамперед спрямований на дослідження власного тіла. Дитина уважно спостерігає за змінами, які в неї відбуваються, оцінює наскільки вона відповідає нормам жіночності чи мужності. І з часом дитина починає цікавитися розвитком інших дітей, особливо однолітків протилежної статі¹⁰. Процес статевого розвитку починається та закінчується раніше, ніж завершується загальний розвиток організму підлітка, та раніше за його соціально-культурне становлення¹¹.

Через активний розвиток гормональних процесів у підлітків відбувається підвищення емоційного стану. Емоції в цей період відзначаються не лише силою, але також своєю нетривалістю. Спостерігаються часті та різкі перепади настрою, можливі сильні афективні спалахи. На прохання чи зауваження в свій бік підліток може відповідати криком, сльозами, невдоволенням. У молодших дітей-підлітків підвищується страх у спілкуванні з однолітками, а у старших – з дорослими¹².

Психологічний розвиток у дітей-підлітків супроводжується кризою, яку ще називають «криза тринадцяти років»¹³, передумовами якої є зміна попередньої особистості дитини, її системи переживань, внутрішнього світу, який був сформований до цього часу¹⁴. Зміна у роботі нервової системи характеризується переважаючими процесами збудження над процесами гальмування, що в свою чергу впливатиме на поведінку підлітка з оточуючими¹⁵.

Поведінкова ситуація складається так, що дитина більше схильна до роздратувань, сварок, часто виникає внутрішній неспокій, падає схильність до

⁸ Пор. Токарева Н. – Шамне А. *Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ 2017, 190.

⁹ Видра О. *Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник*. Київ 2011, 42.

¹⁰ Пор. Бондаровська. *Школа для батьків*, 286.

¹¹ Пор. Токарева – Шамне. *Вікова та педагогічна психологія*, 191.

¹² Пор. Там само, 193.

¹³ Видра. *Вікова та педагогічна психологія*, 43.

¹⁴ Пор. Там само, 43.

¹⁵ Пор. Бондаровська. *Школа для батьків*, 280.

навчання, навіть у тих сферах, в яких підліток успішно проявляв свої навички¹⁶. Підліток може бути абсолютно байдужим до важливих подій, але легко може обурюватися через інші менш важливі речі. Прагне змагатися за справедливість, але одночасно виступає проти справедливих вимог, відхиляючи будь-які прохання старших. У період 10-15 років для підлітків характерні типові безпідставні перепади настрою впродовж коротких періодів часу¹⁷.

Стрімкий розвиток та криза підліткового віку спричиняють ряд психологічних новоутворень, центральним з усіх є самосвідомість. Ще одним психологічним новоутворенням є відчуття дорослості. Воно полягає не у вигляді наслідування, як це відбувалося в дошкільному та молодшому шкільному віці, але у відношенні до світу дорослих, що характеризується постійними спробами отримати місце дорослого в світі справжніх стосунків між людьми. Ця дорослість підлітків у кожного є суб'єктивною та позначається у звільненні від батьків, іншому підході до навчання, закоханості, стосунках з особою протилежної статі, у ставленні до зовнішнього вигляду, стилю одягу тощо¹⁸.

1.1.2. Початок процесу соціалізації, стосунки з однолітками та дорослими

У віковій психології межі підліткового періоду не мають стало визначеного віку, а коливаються від 9-11 до 14-16 років, що зокрема зумовлено й особливостями соціального стану розвитку дитини¹⁹. «Соціальна ситуація розвитку підліткового періоду полягає у формуванні якісно нової соціальної позиції особистості, що передбачає її свідоме ставлення до себе як до члена суспільства»²⁰. Починається зовсім інший рівень відносин з однолітками та дорослими. Також змінюється й місце у соціальних колах, найперше вдома та

¹⁶ Пор. Видра. *Вікова та педагогічна психологія*, 43.

¹⁷ Пор. Бондаровська. *Школа для батьків*, 280.

¹⁸ Пор. Видра. *Вікова та педагогічна психологія*, 43.

¹⁹ Пор. Токарева Н. – Шамне А. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*. Кривий Ріг 2014, 22.

²⁰ Там само, 22.

серед ровесників²¹. По-іншому ставиться наголос дитини на школу, сім'ю та однолітків²².

За визначенням Левіна К., особливість соціального розвитку дітей підліткового періоду проявляється у маргінальності – приналежності до двох культур, двох світів: ще не є дорослими, але вже й не належать до категорії дітей²³.

Попри те, що головним соціальним середовищем залишається школа, змінюється мотив взаємовідносин з оточенням. Не полишаючи навчання, дитина починає надавати особливе значення комунікації з ровесниками. Тому поступово основною діяльністю цього періоду буде інтимно-особистісне спілкування з однолітками. З цими змінами акцентів також приходять й інші чинники, які проявляються у появі «симпатії», або «антипатії» до тих чи інших шкільних предметів, виникає відраза або приязнь до своєї школи; для підлітка важливим стає результат від навчання – оцінка²⁴.

У перехідному періоді дитина вперше прагне отримувати нові знання, які б їй допомогли зайняти певний статус в суспільстві та в колі однолітків. Разом з ровесниками вона відвідує художні й технічні виставки, музеї, ходить у театри, мандрує тощо. Процес засвоєння знань від таких родів діяльності та від шкільної програми може приносити підліткові інтелектуальне задоволення та збагачення. Але через неможливість вибрати собі ті чи інші предмети, одні діти засвоюють знання легко і без примусу, інші – вибірково тільки те, що їх цікавить, та чи буде користь у застосуванні цих предметів на практиці в майбутньому житті. Мотивація до отримання знань формується на основі пізнавальних потреб та інтересів дитини²⁵.

Підлітки мають можливість бути задіяними у різних видах практичної діяльності; «[...]в організаційній, суспільно корисній роботі, в навчально-

²¹ Пор. Токарева – Шамне. *Вікова та педагогічна психологія*, 202.

²² Пор. Скрипченко О. та ін. *Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник*. Київ 2001, 198.

²³ Пор. Lewin, K. - Barker, R. *Frustration and regression*. New York. Цит за: Токарева – Шамне. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*, 23.

²⁴ Пор. Видра. *Вікова та педагогічна психологія*, 44.

²⁵ Пор. Скрипченко. *Вікова та педагогічна психологія*, 199-200.

освітніх заходах, у суспільно-політичному житті»²⁶. Сьогодні дає можливість заробляти гроші через трудову діяльність. Економічна ситуація в родині складається так, що батьки погоджуються на чесний підрібок своєї дитини, яка може мити машини, продавати газети, працювати розсильними. Через те, що в нашій державі немає спрацьованої системи заробляння грошей підростаючою особою, з'являється небезпека втягнення дитини в різні тіньові фінансові структури²⁷. Тому ця проблема є дуже актуальною у питанні виховання й доброго зросту підлітка в суспільстві.

Також у соціальному становленні підлітків дорослі відіграють значущу роль, бо дають умови для повноцінного розвитку особистості. Але цю роль у житті підлітка може зайняти будь-хто: світова знаменитість, на яку дитина хоче бути схожою, вчитель або батьки, якщо вчасно правильно реагують на кризи та виклики в житті своєї дитини²⁸. Підліток більше не дивиться на власних батьків як на абсолютний та беззаперечний приклад для наслідування, і це може викликати причини для розбіжностей між батьками та дітьми. Побудувати добрі стосунки з дітьми в цей період батькам допомагає демократичний підхід у вихованні: пояснення своїх рішень та прохань до дитини, прислухання до думки дитини та використання своєї влади в міру необхідності²⁹.

Подальший процес соціалізації «Я» особистості підлітка характеризується прагненням завоювати статус дорослого, глибше усвідомлювати свої права та обов'язки, активізація в житті дорослих через вступ до різних громадських організацій тощо³⁰. Але попри це у підлітків простежуються такі не достатньо сформовані якості, як відповідальність, терпеливість у досягненні поставлених завдань, працелюбність³¹. Проте, згідно з визначенням Фельдштейна Д., дитина цього періоду залучається до суспільно корисної діяльності. Життєва діяльність

²⁶ Скрипченко. *Вікова та педагогічна психологія*, 200.

²⁷ Пор. Там само, 200.

²⁸ Пор. Видра. *Вікова та педагогічна психологія*, 44.

²⁹ Пор. Кутішенко. *Вікова та педагогічна психологія*, 54-55.

³⁰ Пор. Там само, 52.

³¹ Пор. Скрипченко. *Вікова та педагогічна психологія*, 200.

значно розширює свої сфери, при цьому ускладнюються завдання, види й форми. За допомогою залучення та розширення суспільної діяльності, підліток здатен реалізувати свої потреби, також це дає можливість засвоювати соціальні цінності, правила поведінки та сформувані моральні якості³².

Моральні зміни отримують значних трансформацій саме в підлітковому часі³³. «Розвиток ціннісних поглядів підлітка характеризується їх ускладненням, збільшенням лібералізації, зростанням особистісної незалежності»³⁴. Моральні вчинки, які виконує підліток у важливому для нього соціальному середовищі, сприяють засвоєнню моральних цінностей та усвідомленню сенсу власних моральних дій через апелювання до загальноприйнятих норм. Відбувається витворення власної ієрархії цінностей, що впливає на прийняття рішень та поведінку між однолітками та у відношенні до старших³⁵. Таким чином встановлюються основи для подальших відносин в суспільстві.

1.1.3. Переживання духовного досвіду як відображення моральності суспільства й живого родинного досвіду

Погляд дитини на мораль та духовність відображає загальну картину родинного досвіду та суспільства загалом. Як згадувалося попередньо, підліток ідентифікує добро чи зло своїх вчинків згідно з моральною оцінкою суспільства та духовним досвідом у своїй сім'ї. Віра й моральні цінності по-особливому проявляються саме в цьому часі. Як зазначає Августин Юзеф, «багато підлітків, як показує досвід, - хлопців і дівчат, - часто мають глибоке духовне життя»³⁶, яке, без сумніву, впливає на їхні відносини не лише тет-а-тет з Богом, але й з рідними та іншими соціальними групами. Важливим підкріпленням у вірі стає

³² Пор. Фельдштейн Д. *Психологические основы общественно полезной деятельности подростков. Монография.* Москва 1982. Цит. за: Токарева – Шамне. *Вікова та педагогічна психологія*, 205-206.

³³ Пор. Скрипченко. *Вікова та педагогічна психологія*, 201.

³⁴ Там само, 201.

³⁵ Пор. Там само, 201.

³⁶ Августин Ю. *Бути батьком Педагогічні й духовні аспекти.* Львів 2017, 283.

добрий приклад батьків. Підліток відкидатиме ті норми, які йому нав'язуються та накладаються дорослими як необхідні саме для нього. Тому в питанні духовності потрібно підходити дуже чуйно, зважаючи на потреби, почуття та свободу дитини.

Неможливо побудувати здорового суспільства без об'єктивних моральних та духовних засад, серед яких першими є гідність, свобода, право на самовизначення³⁷. Розвиток підлітка в площині моральних базових принципів визначається моральною свідомістю, основними елементами якої виступають моральні норми, принципи, цінності, ідеали; категорії – добро та зло, відповідальність, обов'язок, справедливість; мета існування й розуміння, що таке смерть. За допомогою моральної свідомості відбувається окреслення діяльності індивіда³⁸. Звідси виникає бажання брати участь у волонтерських рухах, активності школи чи класу, усвідомлення власної значущості у розвитку та зміні на краще суспільства й свого становища.

Якщо говорити про духовний і моральний досвід родинного кола, у підлітковому віці для дитини важливо отримувати живий приклад своїх батьків. Усвідомлення значущості релігійної практики вдома переноситься на особистісну потребу підлітка. Відкритість батьків до духовних потреб сина чи дочки в цьому віці повинна супроводжуватися свободою, відвертими стосунками, ненав'язливою атмосферою. Підліток сам повинен осмислювати важливість духовного досвіду, при цьому може негативно відкидати будь-які спроби нав'язування чи примусу³⁹. Також у духовному зрості дитина буде черпати той досвід, який вона отримала в дитинстві і розвиватиме його тепер і в дорослому житті. В залежності від того, чи той досвід віри був сформований правильно чи хибно, може виникати більше чи менше запитань і труднощів у період підліткового зростання.

³⁷ Пор. Комісія УГКЦ у справах родини. *Сприяння здоровому способу життя школярів. Посібник для вчителя*. Львів 2013, 153.

³⁸ Пор. Булах І. – Алексеева Ю. *Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності*. Навчальний посібник. Київ 2010, 9.

³⁹ Пор. Августин. *Бути батьком*, 283; Клайн Ф. – Фей Д. *Батьківство з любов'ю та логікою*. Навчально дитей відповідальності. Львів 2010, 131-132.

З іншого боку, є чинники, які зумовлюють кризу духовності. Згідно з Булах С., Алексєєвою Ю., Токаревою М., у сучасній духовно моральній площині стали помітніше виражатися деформації у сприйнятті та розвитку моральних засад, нігілізм, бездуховність, нехтування тими принципами й нормами, які ідентифікують добру поведінку та здорову рівновагу. Серед теперішніх підлітків все більш помітно виражаються егоїстичні прагнення, зниження моральної мотивації, надання переваги матеріальному статусу. Ці чинники обумовлюються низькою моральністю та духовністю в родині – поступовим зниженням духовного рівня попередніми поколіннями та батьками, викривленням розуміння норм та цінностей в суспільстві, духовним плюралізмом⁴⁰.

Отже, набуття й поглиблення духовного досвіду відбувається як динамічний процес зросту й розвитку в позитивних якостях, як суспільних так і родинних. У залежності від умов можливий зріст та розвиток, який характеризується відповідальністю у вчинках, суспільною свідомістю, потребою активного залучення в позашкільних рухах, добровільним осмисленням й прийняттям духовних засад батьків. Ще одним важливим показником переживання духовного досвіду є моральна самосвідомість, за допомогою якої підліток здатен самоаналізувати власні моральні якості, діяльність та поле подальшого розвитку.

1.2. Негативні фактори впливу на формування підлітка в сучасному суспільному просторі

В період бурхливих змін і розвитку приходять також й виклики, які супроводжуються депресіями, агресіями, непорозуміннями в різних колах підліткових відносин. Одні діти мають проблеми з харчуванням, режимом сну, через внутрішні психічні проблеми. Інші діти страждають від емоційних

⁴⁰ Пор. Токарева – Шамне. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*, 56; Булах. – Алексєєва. *Моральне зростання підлітків*, 4.

потрясінь та негативних факторів, що вносять дисбаланс ззовні: школа, сім'я, групи однолітків, погані компанії, медійний простір⁴¹. «Напружена, нестійка економічна, політична та соціально-психологічна ситуація, що склалася в даний час в суспільстві, зумовлює зростання різних відхилень в особистісному розвитку і поведінці підлітків»⁴². Ці групи ризиків є зібраними за категоріями відповідно до особливостей індивідів, генетичної схильності до різного роду розладів та до факторів навколишнього оточення, подій в житті підлітка⁴³. Наслідки негативних факторів та середовищ виливаються у відхилення розвитку, асоціальність, апатію до навколишнього світу, особистісні комплекси, несприймання себе та інших.

1.2.1. Внутрішні негативні фактори у житті підлітка

Внутрішніми факторами, які негативно відбиваються на розвитку підлітка, виступають несприймання власних невдач, депресії, низька самооцінка, відсутність самоконтролю, девіантна поведінка, відкинення моральних норм суспільства тощо.

Підлітки можуть важко зносити невдачі і бурхливо на них реагувати. При цьому звинувачувати будь-кого, не визнаючи власної вини, неспроможності на відмінно виконати певний вид своєї діяльності. В такому стані вони агресивні, підозрілі, ображені на оточуючих. Реакція на невдачі формується значно раніше до підліткового віку, але найбільш активно проявляється на цьому етапі розвитку⁴⁴.

Депресивний стан є дуже поширеним явищем в сучасному суспільстві. Часто є присутнім у житті підлітків, які тільки вчаться правильно реагувати на ті чи інші виклики свого повсякденного життя. «Депресія – це гнітючий стан,

⁴¹ Пор. U.S. Department of Education Office of Communications and Outreach. *Helping Your Child through Early Adolescence. For parents of children from 10 through 14*. Washington 2005, 68.

⁴² Лісовець С. *Фактори ризику в психічному розвитку дитини підліткового віку* // Збірник наукових праць за матеріалами XII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. Київ 2014, 145.

⁴³ Пор. Compas B. – Gerhardt C. *Adolescent development. Pathways and Processes of Risk and Resilience*. Vermont 1995, 273.

⁴⁴ Пор. Бондаровська. *Школа для батьків*, 288.

що характеризується апатією, пасивністю, відсутністю інтересу до оточуючого»⁴⁵. Різкі зміни настрою, невдоволення собою й іншими, погане самопочуття, знеохочення й недбалість у виконанні щоденних обов'язків також характерні для депресії. Певні депресивні стани у вигляді поганого настрою, відчуття лінивства та нудьги можна сприймати як природні періоди зміни настрою. В такому випадку дитині потрібно відпочити і мати змогу побути самій. Депресії можуть виникати через перебування організму в постійному стресі, що спричинений тривогою, хвилюванням, страхом⁴⁶. Інколи стан депресії не може відображати чітких проявів емоційного стану, але може відображатися у формі фізичних захворювань – ендокринних, серцево-судинних та ін., – і мати форму прихованої депресії, через що важко вчасно її розпізнати⁴⁷. Ускладнення процесу виходу з депресії часто викликає сама дитина через неправильне мислення, навіювання, небажання вийти назустріч, що в свою чергу не відображає реальної дійсності, виводячи категоричні твердження про свій стан, і відчуження себе від оточуючих⁴⁸.

Часто підлітки страждають від низької самооцінки. Її формування відбувається безпосередньо під впливом ставлення й думки про нього батьків, вчителів, ближніх та в співвідношенні реального й ідеального пізнання себе. Самооцінка виконує захисну й регулюючу функції, спричиняючи спосіб поведінки з однолітками, впливаючи на розвиток та систему відносин з суспільством. Перебіг фіксації нового рівня самосвідомості у процесі дозрівання спричиняє бажання підлітка пізнавати себе, свої особливості й можливості, які допомагають йому в соціалізації, одночасно роблять його неповторним й унікальним⁴⁹. Підлітки з низькою самооцінкою, поганими думками, невдачами у навчанні та відношеннях з оточуючими, часто самі допомагають появі додаткових страхів і переживань. Не обходиться без впливу

⁴⁵ Дубровина И. (ред). *Психология: Популярный словарь*. Москва 1998. Цит. за: Бігун Н. *Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами. Монографія*. Кам'янець-Подільський 2011, 10.

⁴⁶ Пор. *Сприяння здоровому способу життя школярів*, 133.

⁴⁷ Пор. Авдеев Д. *Как сохранить душевное здоровье ребенка и подростка*. Москва 2012, 147.

⁴⁸ Пор. *Сприяння здоровому способу життя школярів*, 133.

⁴⁹ Пор. Токарева – Шамне. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*, 104-105.

на такий стан й оточення однолітків і дорослих, через нестачу зрозумілих, покрокових, очікуваних вимог, які ставлять до виконання родичі, батьки, вчителі. З іншого боку, такий стан може бути викликаний через вседозволеність вдома, коли батьки не вчать дитину правил поведінки та моральних норм. Що в свою чергу призведе до розчарування й знеохочення, тому що в інших середовищах такої вседозволеності немає⁵⁰.

Через заперечення або недостатнє знання моральних норм, депресії, заниження самооцінки у підлітка може виникати девіантна поведінка. За твердженням Л.М. Вольової, девіантна поведінка відбивається як на особистісному, так і на соціальному рівнях відносин, проявляється у вигляді конфліктів, неуспішності у школі, гіперактивності, агресії, емоційної нестійкості, соціальної дезадаптації, небезпеками проявів злочинності в ранньому віці⁵¹. Такий спосіб поведінки має за мету в своєрідний спосіб змінити соціальні норми в суспільстві, використовуючи особисті кроки самовираження: манери, стиль, сленг, моду, символіку, вчинки тощо⁵². Шукаючи власної вигоди та задоволення власних потреб, дитина нехтує всіма правилами поведінки, моральними нормами, цим самим завдаючи шкоду собі та оточенню.

1.2.2. Зовнішні негативні фактори впливу на дітей підліткового віку

Безпосередній вплив на негативний процес розвитку дитини можуть створювати й зовнішні фактори, зокрема школа, однолітки, конфліктне сімейне середовище, медійний простір.

У процесі шкільного життя стають помітними наступні недоліки: загальний підхід до навчання всіх дітей, який в свою чергу зумовлює страх і норовливість перед невдачами, самотність, несприйняття педагога. Недостатній рівень розвитку та мотивації у навчанні, діти не бачать потреби у вивченні

⁵⁰ Пор. Сприяння здоровому способу життя школярів, 130.

⁵¹ Пор. Вольова Л. Профілактика девіантної поведінки підлітків. Київ 2016, 13.

⁵² Пор. Токарева – Шамне. Вікова та педагогічна психологія, 212.

матеріалу й отримання знань⁵³, закріплення за дитиною певних ярликів, напружені стосунки та непорозуміння з вчителями. Занадто ліберальні або авторитарні відносини вчителя з учнями⁵⁴ – дві крайності, які спричиняють погіршення ефективності шкільної освіти та вносять дисбаланс у внутрішнє життя підлітка.

Проблема самовираження, зниження рівня мотивації в навчанні, порушення поведінки часто виникають внаслідок незадоволення підлітком своїми стосунками з однолітками. Статус підлітка в шкільному чи позашкільному колективах визначається його вмінням спілкуватися, здатністю зрозуміти іншого, швидкою зорієнтованістю у вузькому соціумі. Дитина дуже прагне влитися в колектив однолітків, бути потрібною і бажаною. Попри ці прагнення у більшості підлітків можуть виникати негативні переживання й конфліктні зіткнення. Конфлікти постають внаслідок розбіжностей в організації певної спільної справи, відмінності поглядів, відсутності повної поінформованості в колективі⁵⁵. Ще одним поширеним негативним явищем виступає «мобінг – форма психологічного насилля, утисків, цькування особистості у колективі протягом тривалого часу»⁵⁶. Тривалі нерозв'язані конфліктні ситуації спричиняють до відкинення й ізоляції групою підлітків одного зі своїх ровесників. Поширення і зміцнення цього явища сприяє невтручання батьків та вчителів. Такий вид насилля може призвести до фатальних наслідків: самогубства, психологічних травм, неврозів, розправ, помсти⁵⁷. Також у підлітковому віці розвиваються фрустраційні процеси. Якщо підліток не здатен перейти певний важкий момент у своєму житті, то він переживає фрустрації (з лат. *frustratio* – розлад планів, невдача в певній ситуації). В залежності від того, наскільки дитина надає важливості певній справі, наприклад перемозі у футболі, то через невдачу може відчувати

⁵³ Пор. Токарева – Шамне. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*, 84-86.

⁵⁴ Пор. Лісовець. *Фактори ризику в психічному розвитку дитини підліткового віку*, 147.

⁵⁵ Пор. Літяга І. *Деякі аспекти проблеми спілкування у підлітковому віці // Вісник Житомирського державного педагогічного ун-ту ім. Івана Франка* 9 (2002) 203-204.

⁵⁶ Токарева – Шамне. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*, 150.

⁵⁷ Пор. Там само, 153-155.

дезорієнтацію, психічний розлад та знеохочення. Фрустраційний процес має два наслідки: перший – це неуспішність певної діяльності; і другий – це погіршення емоційного стану, яке виникає після провалу⁵⁸. Проаналізувавши важливі негативні явища, які виникають в колі однолітків, спостерігаються наступні висновки. Виникненню конфліктів, мобігу, фрустрацій «сприяють» найперше особистісні якості дитини: самооцінка, тип характеру, вміння самовиражатися, стійкість у ситуаціях, їх переживання. Але також на це безпосередньо впливають старші (батьки, вчителі) й загалом стан суспільства в цілому. Своєчасне зреагування на загострення таких станів запобігає погіршенню психічного стану здоров'я і сприяє здоровій соціалізації не лише пригнічених дітей, але й тих, які проявляють неадекватні дії до своїх однолітків.

Атмосфера сімейного виховання може потерпати від багатьох негативних наслідків. Найперше – це несприятливий психологічний клімат в родині. Згідно з твердженням Бондарчук О., цей клімат характеризується конфліктністю та напруженістю в стосунках всіх членів родини. Відповідно до градації, такі сім'ї поділяють на три типи: конфліктні, кризові, проблемні. В таких умовах часто виникає авторитарне виховання – строгі вимоги й підпорядкування дітей батькам, або одного члена подружжя іншому⁵⁹, що в свою чергу негативно позначається на дитячому розвитку: невміння ладити з однолітками, занижена самооцінка, повільні темпи соціалізації, підвищений тривожний стан. На противагу цьому виступає ліберальний тип виховання: байдужість, потурання будь-яким примхам, вседозволеність⁶⁰. Також в сьогоденні великим викликом є неповні сім'ї; сім'ї, у яких чоловік або жінка, часто й обоє схильні до залежностей; сім'ї з низьким соціальним статусом та матеріальним забезпеченням. На противагу цьому – сім'ї з надмірним прагненням кар'єризму

⁵⁸ Пор. Казанська В. *Подросток: соціальна адаптація. Книга для психологов, педагогов и родителей*. Питер 2011, 33.

⁵⁹ Пор. Бондарчук О. *Психологія сім'ї. Курс лекцій*. Київ 2001, 10.

⁶⁰ Пор. Сергєєнкова О. та ін. *Вікова психологія. Навчальний посібник*. Київ 2012, 196.

і матеріального збагачення, де виховання дітей відступає на задній план⁶¹. Проаналізувавши кожен з цих випадків, спостерігаються фактори ризику для подальшої соціальної адаптації підлітка, для здорового психічного розвитку та поглиблення особистих цінностей як поодиноким індивіду так і суспільства загалом.

Засоби масової інформації, віртуальна реальність, соціальні мережі є ще одним місцем, хоча не фізичним, але таким, що безпосередньо захоплює підлітка в свій простір. Подекуди час, проведений у віртуальному просторі, перевищує в день час дозвілля, спілкування, уроків. Проблема у використанні підлітками інтернету насамперед полягає у неможливості проконтролювати весь вміст інформації, яку там можна знайти. Часом ЗМІ висвітлюють негативні, а подекуди й такі, що спонукають до агресії матеріали. Переглядаючи теперішні новини, нерідко можна побачити, як група підлітків накидається з кулаками на однолітка, а деякі знімають це на камеру й виставляють на своїх соціальних сторінках. Аморальний спосіб життя, насильство, агресію телебачення й інтернет роблять менш шокуючим, буденним, інколи й морально припустимим актом⁶², деморалізуючи й спонукаючи до різного роду екстремальних розваг та знущань. Також ще одним викликом є «самоідентифікація особи у віртуальній реальності»⁶³ – як зазначає Токарева М. У цьому просторі «Я – особистість» може ставати втіленням власних бажань користувача у вираженні через аватарку, псевдонім, статус, з одного боку, а з іншого – вказувати на незадоволення своїм життям у справжньому світі⁶⁴. Пасивність у здоровому способі життя, спорті, втрата інтересу до будь-якого виду літніх чи зимових тренувань та розваг. Все це замінюють соціальні мережі, інтернет та телебачення. Це вносить деструктив як у фізичний, так і в психологічний розвиток. Дитина набуває собі віртуальних

⁶¹ Пор. Лісовець. *Фактори ризику в психічному розвитку дитини підліткового віку*, 147; American Psychological Association. *Developing Adolescents. A Reference for Professionals*. Washington 2002, 22-23; Кальницька К. *Криза непорозуміння у відносинах батьків і дітей-підлітків // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Психологічні науки* 128 (2015) 122.

⁶² Пор. *Helping Your Child through Early Adolescence*, 43.

⁶³ Токарева – Шамне. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*, 143.

⁶⁴ Пор. Там само, 143.

друзів, одночасно втрачаючи справжніх, постає відсутність активності в групі чи в класі однолітків. Спілкування з друзями по інтернеті призводить до дуже відвертих віртуальних стосунків, подекуди й «віртуально нахабних», при цьому у реальному світі дитина не знаходить спільної мови з оточуючими й замикається перед справжнім спілкуванням з однолітками. Постійне перебування в інтернеті й комп'ютерних іграх призводить до емоційного виснаження, яке підліток намагається втамувати різного роду тонізуючими та подекуди й алкогольними напоями, що в подальшому може викликати залежності та шкідливі звички⁶⁵. Отже, загроза неконтрольованого віртуального надуживання спричинює не лише емоційні потрясіння та нівелювання моральних й етичних засад, а й занепад фізичного здоров'я, деградацію у відносинах з однолітками, дорослими й рідними та погані звички.

1.3. Вплив навчальних та виховних інституцій на формування підлітка

1.3.1. Вплив школи й освітнього середовища на розвиток особистості підлітка

Шкільне середовище покликане підвести дитину до самостійного й дорослого життя, даючи їй всі необхідні базові знання та навички. Саме в підлітковому періоді дитина серйозно починає застановлятися над вибором майбутньої професії, в якій вона хоче себе реалізувати. «Школа – це простір для життя дитини; тут вона не готується, а живе»⁶⁶. Вона є важливим етапом соціалізації підлітка у суспільстві. Держава у системі освіти ставить собі за мету якісно підготувати дитину до вибору професії та реалізації себе в суспільстві, тому

⁶⁵ Пор. *Сприяння здоровому способу життя школярів*, 12-13.

⁶⁶ Зайченко І. *Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів*. Київ 2008, 261.

важливий акцент робиться на створенні умов для повноцінного розвитку та подальшої реалізації особистості⁶⁷.

Вчення Церкви наголошує на тому, що християнська родина має право віддавати дітей саме в ті школи, де забезпечено викладання християнської етики. Родина має право обирати те навчальне середовище, де педагоги будуть допомагати батькам у християнському супроводі їхніх дітей. Держава в свою чергу повинна докласти всіх зусиль, щоб організувати належні умови, відповідно до волі батьків⁶⁸.

Завданнями школи у навчально-виховному процесі є різносторонній розвиток особистості з урахуванням всіх здібностей і задатків; плекання суспільно ціннісних орієнтацій; задоволення інтересів та прагнень; розвиток фізичного, морального, психічного стану здоров'я; виховання дитини як громадянина України, демократичної, вільної, національно свідомої, соціально і життєво обізнаної особистості⁶⁹. Усі ці елементи розвитку відбуваються в освітньому середовищі.

Освітнє середовище – це набір певних характеристик, у якому присутнє не лише навчання як фактор інтелектуального зросту, виховання – умови, які створюють педагоги для розвитку, але й самореалізація, вміння вибрати для себе орієнтир, мету, адаптування до умов, що сприятиме активній участі у всіх сферах освітньої та соціальної діяльності⁷⁰. Умови освітнього простору мають забезпечити комфорт, розширювати коло пізнавальних зацікавлень, зберегти психологічне й фізичне здоров'я, спонукати підлітка до творчості й самостійності⁷¹.

Вишневецький О., аналізуючи підходи у навчанні та спосіб життя соціуму на загал, сказав, що наша освіта потребує реформування в цьому напрямку.

⁶⁷ Пор. Зайченко. *Педагогіка*, 258.

⁶⁸ Пор. Синод єпископів УГКЦ. *Катехизм Католицької Церкви*. Львів 2002, 2229; Синод єпископів УГКЦ. *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*. Львів 2012, 952.

⁶⁹ Пор. Зайченко. *Педагогіка*, 260.

⁷⁰ Пор. Ковальчук В. *Формування творчого освітньо-виховного середовища у контексті вимог до особистості вчителя-інноватора // Теоретичні і методичні засади розвитку і самовдосконалення особистості педагога-інноватора в контексті модернізації нової української школи*. Житомир 2017, 44; Семенова Р. (ред.) та ін. *Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості. Монографія*. Київ 2014, 109-110.

⁷¹ Пор. Семенова. *Освітнє середовище*, 133-134.

Освітнє виховання й навчання матиме тоді позитивний вплив на формування та розвиток особистості, коли ця особистість отримає можливість самостійно, творчо й нестандартно підходити до вирішення завдань. А це можливо у демократичному устрої. Натомість авторитарний підхід веде до низької продуктивності, лінивства та безвідповідальності, бо в такому разі індивід нічого не вирішує, а лише виконує накази згори⁷². Отже, шкільний освітній простір повинен давати дитині можливість проявляти себе, а не просто диктувати умови, очікуючи стандартно виконаного завдання без можливості креативного підходу.

У 2017 році стартувала реформа освіти в Україні, яка передбачає створення в школі нового освітнього середовища та інший підхід до дитини на засадах «педагогіки партнерства». Концепція «Нової Української Школи» повинна забезпечити партнерські відносини між батьками, вчителем та учнем. У основі цих відносин закладено повагу до особистості, доброзичливість, довіра, діалог; розділене лідерство – можливість вільно вибирати та нести відповідальність, рівність усіх⁷³.

У взаємодії з підлітком вчитель повинен керуватися вищезазначеними засадами та враховувати його індивідуальні особливості. Вчитель не тільки управляє процесом навчання та виховання, але й керує процесом розвитку. Завданням вчителя є організувати простір дитини так, щоб мати змогу корегувати його поведінку⁷⁴. Постійна співпраця на умовах партнерства вчитель-учень, сукупний процес пізнання, спільні успіхи в реалізації завдань є важливими елементами самореалізації дитини в освітньому середовищі. Отже, вчитель є тим, хто сприяє розвитку особистісних якостей у демократичному процесі виховання, соціалізації, відповідаючи на прагнення дитини. Педагог повинен проявляти вміння та ініціативу, першим налагоджувати контакт з

⁷² Пор. Вишневський О. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Дрогобич 2006, 267.

⁷³ Пор. Міністерство освіти і науки України. *Нова Українська Школа. Концептуальні засади реформування середньої школи*. «Б. м.» 2016, 18.

⁷⁴ Пор. Романова І. *Освітнє середовище як чинник розвитку інтелектуальної діяльності молодшого школяра // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 30 (2013) 494.

підлітком, зважаючи при цьому на характер, здоров'я, умови життя, психологічні та фізичні особливості дитини⁷⁵.

Високий рівень ефективності освітнього розвитку підлітка відбувається через безпосередню взаємодію школи і родини. Найперше ця взаємодія дає змогу зрозуміти всі особливості даної дитини через знайомство й пізнання її батьків, психологічного клімату, який визначає рівень стосунків в родині⁷⁶, соціального статусу, матеріального становища та інших факторів, які позитивно чи негативно впливають на підлітка. Волкова Н. зазначає, що «Тісний взаємозв'язок школи та сім'ї може розвиватися завдяки педагогічній освіті батьків і залученню їх до виховної роботи»⁷⁷. Тобто педагогічна освіта батьків, тут розуміється як досвід та самоосвіта в плані виховання, і вчителі повинні виступати тими, хто постійно покращує ці навички, особливо в молодих сім'ях. У родині є достатньо важелів впливу на свою дитину, але проблема в тому, що батьки не завжди до кінця вміють послуговуватися цими інструментами, в основному така ситуація складається через брак вміння правильного використання педагогічного впливу⁷⁸. Тому батьки та вчителі визначають спільні завдання та методи взаємодії для координації своїх кроків у реалізації процесу виховання.

Основними заходами, що забезпечують таку роботу, є педагогічний супровід: теоретичні лекції для батьків про виховання, конференції, демонстрація шкільного життя під час спортивних змагань, свят, концерту, ознайомлення батьків з літературою на тему виховання та психології підлітків; батьківські збори; відвідування вчителем батьків вдома та ін⁷⁹. Ці заходи в комплексі активізують батьків до взаємодії зі школою в ефективному вихованні дітей, зацікавлення батьків у правильному психологічно-педагогічному

⁷⁵ Пор. Хоменко Є. *Психологічні особливості взаємодії вчителя з підлітками у педагогічному процесі* // Вісник Харківського національного університету 1009 (2012) 239-240.

⁷⁶ Пор. Галич Т. *Особистісно орієнтована діяльність класного керівника в системі "школа-сім'я"* // Педагогічні науки. Херсон 2014, 178.

⁷⁷ Волкова Н. *Педагогіка. Посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ 2002, 226.

⁷⁸ Пор. Шкільна І. *Взаємодія сім'ї і школи у формуванні базових гуманістичних цінностей старших підлітків* // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді 16 (2012) 372.

⁷⁹ Пор. Волкова. *Педагогіка*, 227-229; Зайченко. *Педагогіка*, 377-379.

супроводі своєї дитини, підвищення власних знань, навичок та умінь, усвідомлення всієї міри відповідальності у вихованні, усвідомлення всіх особливостей вікової психології дітей, а особливо підлітків, а також до вміння легше вирішити проблемні ситуації з дитиною як у шкільному, так і в родинному середовищі.

1.3.2. Виховні інституції в позаурочній підлітковій діяльності

Виховні інституції зорганізують та провадять позаурочну діяльність. Мета цієї діяльності – «[...]створення умов, за яких кожен школяр активно бере участь у структурних позаурочних формах суспільно значущого спрямування за різними видами діяльності: навчальної, художньої, трудової, спортивної, суспільно організаційної»⁸⁰. Завдяки цьому відкривається багато внутрішніх якостей, що стимулюють підлітків до дій особливо в тих дітей, які менш активні у навчанні, а здатні проявити себе в інших видах суспільної дійсності. Під впливом позаурочної діяльності у дітей-підлітків розвиваються колективні вміння праці з однокласниками, усувається мовний бар'єр спілкування, виникають довірливі стосунки з однолітками та у відносинах учень-вчитель⁸¹. Такий вид діяльності через взаємодію церковних, державних та скаутських організацій служить нагодою духовного провону, розвитку моральних і етичних цінностей.

Процес позаурочної активності підлітків може мати дві форми організації діяльності: індивідуальну та роботу в групі. Індивідуальна форма передбачає оцінку особистих знань, вивчення особливостей підлітка, умов життя. Натомість робота в групі це організація конференцій на різні теми, проведення гуртків, майстер класів, знайомства з видатними людьми, олімпіади, екскурсії,

⁸⁰ Гонтаровська Н. *Освітнє середовище як фактор розвитку особистості дитини. Монографія*. Цит. за: Романова І. *Освітнє середовище як чинник розвитку культури інтелектуальної діяльності молодшого школяра*, 499.

⁸¹ Пор. Карпенко Г. *Особливості організації позанавчальної роботи з підлітками у середній загальноосвітній школі // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Умань 2009, 86.

поїздки, конкурси, змагання, походи в гори та ін⁸². У цих умовах підліток має можливість вибрати найкращий вид практичної діяльності, що у майбутньому може стати вирішальним у виборі професії.

Церковні інституції розвивають та закріплюють світоглядні переконання. У поєднанні християнської моралі та життєвого досвіду формується спосіб поведінки, сфера виховної освіти супроводжується поглибленням віри. У взаємодії з державними інституціями створюються умови для поєднання навчання та морального виховання. У школах є можливість викладання християнської етики, факультативних занять на теми важливості морального життя. У позаурочний час Церква заохочує молодь до різного роду діяльностей: катехизації, вівтарна та марійська дружини, організуються екологічні дні спільно зі школою, духовний супровід підлітків, християнські літні табори, гуртки, театри, відвідування паломницьких місць, тощо⁸³. Завдяки цим заходам, суспільство з підліткового віку пізнає свою ідентичність, культуру, духовні цінності, розвиваються загальносуспільні норми моралі.

Скаутські патріотично-виховні інституції беруть також безпосередню участь у вихованні дітей-підлітків. На території України діють та активно розвиваються зокрема такі види скаутських організацій, як «Пласт», «Січ», «Сокіл», «СПОК» та ін. Основне завдання скаутської діяльності – «[...]цивільний, духовний, інтелектуальний і фізичний розвиток молоді, формування активної цілісної особистості»⁸⁴. Такого роду виховання відбувається на цілком добровільній основі, також поза політичним життям, та є відкритим для всіх дітей, незалежно від їх расової приналежності чи віровизнання. У підлітковому віці участь у скаутських організаціях сприяє активній життєвій і громадській позиції, розвиває практичні навички та вміння,

⁸² Пор. Вишневецький. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*, 268; Карпенко. *Особливості організації позанавчальної роботи*, 87.

⁸³ Пор. Дерев'яно І. *Зміст християнського виховання підлітків у позанавчальній виховній діяльності на сучасному етапі // Теорія та методика навчання та виховання*. Харків 2017, 39.

⁸⁴ Лісовець О. *Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України*. Київ 2011, 70.

що в свою чергу впливає на соціальну адаптацію⁸⁵. Скаутські організації хоча й не є державними, проте співпрацюють та допомагають у вихованні громадської свідомості, про що свідчить нещодавно прийнятий закон про «Пласт та скаутський рух»⁸⁶. Це також відбувається у взаємодії з церковними інституціями. Блаженніший Святослав та голова «Пласту» Станіслав Андрійчук в 2017 році підписали меморандум про співпрацю⁸⁷. Що в свою чергу демонструє спільний шлях у забезпеченні якнайкращого виховання дітей та молоді у духовному та патріотичному напрямках.

Скаутське виховання є для підлітка насамперед школою особистісного зростання, в якій обов'язково потрібно дотримуватися правил організації, наголос ставиться на особистісному моральному розвитку: взаємоповазі, відповідальності, чесності. Хоча скаутське виховання ґрунтується на принципах самовиховання, однак керівництво має вплив, створює умови та спонукає скаута до діяльності. Підходи у вирішенні поставленого завдання можуть бути неординарні, характеризуватися певною новизною рішень, творчим підходом до справи, лідерством та особистісною відповідальністю дитини⁸⁸.

Отже, завдяки організації й проведенню позаурочної діяльності, у дітей-підлітків формуються соціальні напрямки роботи. Виховні інституції спонукають кожного не бути осторонь і пасивно спостерігати за всім, що відбувається, але активно залучатися в процес навчання, дозвілля, самовиховання. Таким чином проявляти свої таланти та розвивати навички в різних сферах діяльності, які пропонує школа, Церква, скаутські рухи. Це в свою чергу стає доброю нагодою взаємодії підростаючого покоління із суспільством, сприяє росту суспільного рівня моральності, активної

⁸⁵ Пор. Окушко Т. (ред.) та ін. *Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні. Монографія*. Харків 2015, 80-81.

⁸⁶ Пор. Президент підписав закон про визнання та підтримку пластового руху // www.president.gov.ua (19.02.2020).

⁸⁷ Пор. Департамент інформації УГКЦ. *Пласт і УГКЦ підписали Меморандум про співпрацю* // ugcc.ua (20.02.2020).

⁸⁸ Пор. Окушко. та ін. *Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні*, 82-83.

громадської позиції, спонукає вже з підліткового віку до участі в молодіжних громадських об'єднаннях чи волонтерських рухах.

1.3.3. Вплив волонтерської діяльності на формування підлітка

Бажання підлітків брати участь у волонтерській діяльності часто обумовлено їх активною самореалізацією. Це також стає добрим полем для реалізації своїх прагнень та амбіцій, викликає відчуття значущості та створює можливості безпосереднього впливу на позитивні зміни в суспільстві. Неодмінним здобутком підлітка в цій діяльності стає набуття нових знань, нагромадження особистого досвіду, правильної організації свого вільного часу та відкриття нових форм праці⁸⁹. Не менш важливим є внутрішнє бажання підлітка надати свою допомогу тим, хто зараз знаходиться у якійсь потребі, не очікуючи за це жодної винагороди.

Волонтерська діяльність поділяється на два типи – контрольована та неконтрольована. Контрольована використовується в державних, громадських та приватних інституціях, має чіткий план та завдання, які потрібно виконати. Натомість неконтрольована виникає неочікувано і спонтанно, як форма допомоги сусідам, близьким, локальній соціальній групі, та є відповіддю на певні загрози чи потреби, стихійні лиха, пошкодження майна тощо⁹⁰. Тобто волонтерська ініціатива може проявлятися в будь-якій формі допомоги та в різних локаціях в залежності від наявної потреби.

Підліток не лише реалізує свої потреби, про які наголошувалося раніше, але також бачить та відповідає на потреби інших людей. Це в свою чергу єднає суспільство, пробуджує відчуття солідарності, бажання допомогти ближньому, особливо тому, кого суспільство відкинуло. Підліток має більше вільного часу,

⁸⁹ Пор. Калениченко Р. *Волонтерство в соціальній роботі. Навчальний посібник*. Київ 2008, 36.

⁹⁰ Пор. *Сприяння здоровому способу життя школярів*, 177.

енергії, ентузіазму, які можна спрямувати у правильне русло для втілення добрих вчинків⁹¹.

На даний час в Україні волонтерська діяльність набирає щораз більших обертів. Зокрема це обумовлено війною на Сході України, а також загальним явищем збільшення волонтерського руху в усьому світі та Європі. Згідно з даними ООН в Україні цей показник в коефіцієнті від 2011 (3-4% населення мали досвід волонтерської діяльності), до 2014 року зріс у 18-20 разів до показника 23%⁹². Також державою створено окрему програму під назвою «Молодь України» на 2016-2020 рр., основним завданням якої є навчання та виховання активної громадської позиції, залучення молоді від 14 років до участі у волонтерських заходах, зокрема на рівнях місцевих громад⁹³. Таким чином підлітки мають змогу безпосередньо впливати на соціальні процеси, які пов'язані з волонтерською допомогою у різних напрямках: культура, спорт, благодійні проекти, праця в місцевій громаді, екологія та ін.

Головним недоліком волонтерської праці підлітків є брак досвіду, з огляду на що лише з часом він здобуває необхідні навички, що є необхідні для надання фахової допомоги. Але все ж таки в них переважає більше якостей, які позитивно впливають при практичній роботі. Вони дуже добре справляються з вуличною роботою, працею з літніми чи фізично обмеженими людьми та ін. Підліткам легше вдається адаптуватися до нових умов. Вони не мають проблем з налагодженням комунікації між своїми ровесниками, що в свою чергу сприяє отриманню та поширенню інформації широкому колу людей⁹⁴.

Також в українських реаліях сьогодення поширення волонтерської активності серед підлітків та молоді утруднюється через брак інформації. Попри те, що поняття волонтерської діяльності стає все більш відомим, що в свою чергу демонструє важливість для суспільства, все ще існує

⁹¹ Пор. Алесеєнко Т. (ред.) та ін. *Доброчинна діяльність школярів. Методичні рекомендації*. Київ 2015, 21; *Сприяння здоровому способу життя школярів*, 179-180.

⁹² Пор. Брик Я. та ін. *Школа волонтерів. Навчальний посібник*. Київ 2016, 12-14.

⁹³ Пор. Аналітичний звіт, складений Робочою групою ООН у справах молоді. *Становище молоді в Україні*. Київ 2019, 62-63.

⁹⁴ Пор. Калениченко. *Волонтерство в соціальній роботі*, 36.

неоднозначність розуміння суті волонтерського руху. Тому державні програми передбачають проведення різного роду просвітницьких заходів у закладах освіти серед підлітків та молоді, які мають на меті ознайомити та пояснити різні аспекти волонтерської діяльності⁹⁵.

Отож волонтерський рух виховує підлітка до реалізації своїх внутрішніх потреб, відкриває перед ним різні сфери активної діяльності, показує цінність та важливість жертвовного і безкорисливого служіння. На сьогодні добровільна позаурочна активність у волонтерстві охоплює щораз більше молодь і підлітків. З одного боку волонтерська діяльність є якісно проведеним часом, впродовж якого підліток вчиться правильно та ефективно організовувати свій порядок денний, а з іншого – сприяє уникненню різних підліткових шкідливих захоплень, що в свою чергу несуть руйнівний вплив на дитину та суспільство загалом. Таким чином, починаючи від підліткового віку розвиваються самостійність та активність особи у громадському суспільстві, а також набуваються потрібні вміння та навички, які є потрібними для входження в самостійне, доросле життя.

⁹⁵ Пор. *Становище молоді в Україні*, 65-66.

РОЗДІЛ 2

БОГОСЛОВСЬКІ ЗАСАДИ ПОСТАТІ БАТЬКА

У вирі сучасних людських відносин поняття «батько» сприймається неоднозначно. Зокрема це позначено різними течіями постмодернізму, суспільним занедбанням значущості ролі чоловіка у сім'ї та незрілою родинною структурою у відносинах чоловік-жінка, у якій затрачається потреба чоловіка турбуватися про сім'ю та дітей. Ці чинники розмивають авторитет та основи батьківства, відсувають потребу чоловіка ставати зрілим батьком, який буде нести відповідальність за свою родину та виховуватиме своїх дітей у християнській вірі. Тому важливим завданням є дослідити засади батьківства, його розвиток, основні риси зрілого батька та його поставу у вихованні своїх дітей-підлітків.

2.1. Особа Бога Отця у Пресвятій Трійці як взірць батьківства

2.1.1. Відносини Отця і Сина у Пресвятій Трійці – відображення відносин в любові батька і дитини

Найкраща модель стосунків між батьком і дитиною впливає із взаємин Пресвятої Трійці. Божественне буття Отця, Сина і Святого Духа є однаковим за природою, проте вони є окремими Особами¹. «Бог дає із себе дар – і в цьому акті постає Син, який віддає себе, і тоді з'являється Святий Дух»². Це є цілковито вільний акт Отця, який він чинить своєю вільною волею. Бог є любов'ю сам у собі, і ці стосунки є перебуванням любленого в люблячому³. Божественна іпостась Бога Отця перебуває без змішання та злиття в Сині і в

¹ Пор. Катехизм Католицької Церкви, 253.

² Венедикт XVI. *Бог і світ. Тайнства християнської віри*. Жовква 2009, 95.

³ Пор. Аквінський Т. *Компендіум Теології*. Київ 2011, 87.

Святому Духові, Син в Отці та Святому Дусі, а Святий Дух – в Сині та Отці. Це вчення має назву періхорезіс – взаємопроникнення⁴.

Взаємини осіб Пресвятої Трійці виражаються в їхньому постійному пізнанні: «[...] Син споконвічно пізнає і відкриває себе в Отцеві, а Отець пізнає себе в своєму Синові»⁵. Відповідно відносини батька і дитини є первинними міжлюдськими відносинами, і в собі вони мають більш глибоке, духовне значення, ніж суто біологічний процес. Чоловік, стаючи батьком для своєї дитини, відкриває себе в ній – це стає етапом більшого пізнання сенсу свого власного існування⁶.

Особам Пресвятої Трійці притаманні ті самі базові елементи, які ми ідентифікуємо з поняттям особи: пізнання, свідомість, любов⁷. Стосунки Отця і Сина містять у собі правдиве розуміння понять безкорисливості, взаємодарування та любові. Творячи людину, Бог закладає в неї присутність цього батьківського зв'язку: через любов, яка створила людину, ніхто не може почуватися непотрібним, бо є любленим і прагне ділитися любов'ю⁸.

Об'явлення Божої любові у світі розкривається у своїй повноті у воплоченні Ісуса Христа. Завдяки цьому ми можемо пізнавати Отця, який дав себе пізнати в Сині. Це універсальний закон пізнання, згідно з яким «[...]рівне пізнається через рівне»⁹. В особі Ісуса відкривається вся сутність Пресвятої Трійці. «Сина не знає ніхто крім Отця, і Отця не знає ніхто, окрім Сина, та кому Син захоче відкрити» (Мт 11,27). Цими словами Ісус вказує на те, що ми можемо пізнати тайну Пресвятої Трійці в Його особі¹⁰.

Ще одним суттєвим елементом, який вказує нам на ці близькі відносини Отця і Сина є молитва «Отче наш», якої навчив Ісус своїх учнів. Таке звернення до Бога містить зовсім новий та невичерпний зміст, і вказує на те, що всі є

⁴ Пор. Стойчев С. *Догматическое богословие. Учебное пособие для 2-го класса духовной семинарии*. Киев 2016, 170.

⁵ Августин. *Бути батьком*, 157.

⁶ Пор. Там само, 156-157.

⁷ Пор. Венедикт XVI. *Бог і світ*, 93.

⁸ Пор. Августин. *Бути батьком*, 159.

⁹ Венедикт XVI. *Бог і світ*, 248.

¹⁰ Пор. Там само, 248.

дітьми Бога¹¹. Бог є тим Батьком, який творить людське життя в любові, і в Бозі людина знаходить звершення свого життєвого покликання. Промовляючи цю Господню молитву, ми позбуваємося власного індивідуалізму, бо слова «наш» на початку і «ми» в останніх проханнях не виключають нікого з Божого синівства¹².

Августин Ю. наголошує, що одним із важливих чинників доброго батьківства є усвідомлення авторитету Отця. Одразу виникає питання, чи цей авторитет Бога Отця є наповнений відчуттям страху, обов'язку і провини, чи в ньому є справжнє відчуття Батьківської Любові? Особисте пізнання і пережиття любові Бога може стати для чоловіка справжнім джерелом любові до своїх дітей¹³. Безкорислива батьківська любов знаходить своє першоджерело в Бозі. Правдивий образ Отця стає орієнтиром для формування стосунків між батьком і дитиною, чоловіком та дружиною.

Бог вільно творить людину в любові і «[...]покликає людину до любові – найвищого творчого вияву особи»¹⁴. Споглядаючи сопричасну любов трьох Божих Осіб, людина повинна віднайти джерело та мету власного існування і покликання¹⁵, зокрема батьківства. У нашому побутовому житті ми покликані постійно розвивати наші міжособистісні стосунки. І чим більше людина розвиває свої відносини з оточуючим її світом, тим більш виразною стає її особова ідентичність¹⁶. Це, зокрема, стосується й ідентичності батька, яка стає щораз виразнішою після народження першої дитини і до кінця життя, завдяки його щораз глибшим стосункам із Богом та зі своїми дітьми.

«Творчий акт Отця містить у собі динаміку покликання до життя»¹⁷. Людина ще до свого народження є бажаною та любленою Богом¹⁸, і в

¹¹ Пор. Венедикт XVI. *Бог і світ*, 246.

¹² Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 2792.

¹³ Пор. Августин. *Бути батьком*, 158.

¹⁴ *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*, 136.

¹⁵ Пор. Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум Соціальної доктрини Церкви*. Київ 2008, 34.

¹⁶ Пор. Венедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate*. Жовква 2010, 53.

¹⁷ Августин. *Бути батьком*, 155.

¹⁸ Пор. Там само, 155.

подружньому житті отримує нове завдання: бути для дітей видимим знаком Божої любові, «від якої бере ім'я все отцівство на небі й на землі» (Еф 3,15).

2.1.2. Образ і подоба Божі – першоджерело ідентичності та гідності батька

Основа ідентичності батька впливає з його сотворення на образ та подобу Божу. Образ Бога в особі батька – це фундамент не лише його особистості, але й спільноти осіб в родині, та людства загалом. Образ і подоба Бога в людині містить у собі основу християнської антропології, як читаємо у Святому Письмі «[...]Сотворімо людину на наш образ і на нашу подобу, і нехай вона панує над рибою морською, над птаством небесним, над скотиною, над усіма дикими звірами й над усіма плазунами, що повзають на землі» (Бут 1,26). Ці слова вказують на головні антропологічні засади: людина є вінцем сотвореного світу, людський рід, який бере початок від Адама і Єви, завершує справу творіння; а також розкриває, що як чоловік так і жінка сотворені на образ Божий. Бог довіряє опіку над землею людям, усім чоловікам та жінкам, які беруть своє покликання і гідність з спільного початку¹⁹. Завдяки сотворенню на образ Божий, людина вільна керувати своїми вчинками, виконуючи різні види діяльності, виражає свою гідність, яка у чоловіка та жінки є однаковою. Тому подругам слід шанувати та плекати гідність один одного. Таким взаємним ставленням вони плекають автентичну і зрілу спільноту осіб.

Первообразом для батька, людської спільноти, а відповідно і для кожної окремої сім'ї, є Особи Пресвятої Трійці²⁰, і в своєму житті всі члени сім'ї покликані до співдії у творенні спільноти осіб в любові, адже, як пише Венедикт XVI, «[...] людина є створена за образом і подобою Божою, щоб любити і щоб її любили»²¹. Це наслідування людиною Бога виявляє важливий елемент стосунків – любов. Зі своєї внутрішньої динаміки людина, будучи

¹⁹ Пор. Іван Павло II. Апостольський лист *Mulieris dignitatem*. Жовква 1995, 6.

²⁰ Пор. *Катехизм УГКЦ*, 132.

²¹ Венедикт XVI. *Бог і світ*, 174.

образом Бога, також прагне бути любленою та ділитися цією любов'ю з іншими. Щоб дійти до істинної любові у сімейному житті, чоловік і дружина, майбутні батько і мати, покликані виховувати в собі самовідданість та жертовність. Така діяльність є актом виходу назустріч. Кожна людина може посправжньому існувати, коли існує любов, та коли ми вчимося йти її шляхом²². Саме тому чоловік не може жити самодостатньо (пор. Бут 2,18), його існування у формі подружнього покликання відбувається як «єдність двох» у виході назустріч іншій людині. Бути образом Божим означає також жити у співвідношенні до другого «я»²³.

Божий задум щодо життя чоловіка виражається в повній мірі через покликання до подружнього стану, а відтак і до дару батьківства. Каже Господь: «[...]Не добре чоловікові бути самому; сотворю йому поміч, відповідну для нього» (Бут 2,18). З цієї перспективи стосунки сприймаються чоловіком не як форма панування над жінкою, але розуміються як взаємодопомога, правдиве вираження власного «я» та творення спільноти осіб в любові та єдності²⁴.

В Образі Божому розкривається неповторність кожного чоловіка та жінки. Звідси й виникає природня єдність осіб у сім'ї, «[...]яка перебуває в любові та покликана віддзеркалювати Божу любов»²⁵. Подружжя покликане до участі у творчому Божому акті. Саме тому воно не може підлягати жодним маніпуляціям, повинно нести в собі свободу та відкритість на життя.

Чоловік та жінка покликані не лише жити поряд чи разом, але повинні жити взаємно один для одного. Дарування чоловіка жінці й жінки чоловікові творить спільноту осіб у любові, і за допомогою цього вони вдосконалюють себе, щоб співдіяти з Богом у народженні та вихованні дітей²⁶. Місія творення спільноти осіб в любові та передача людського життя є нерозривно

²² Пор. Венедикт XVI. *Бог і світ*, 175.

²³ Пор. *Mulieris dignitatem*, 6.

²⁴ Пор. Іван Павло II. Апостольське післясинодальне повчання *Familiaris Consortio*. Львів 2006, 25.

²⁵ Комісія у справах освіти та виховання УГКЦ. *Батьківство як дар та покликання. Формаційні матеріали*. Київ 2017, 11.

²⁶ Пор. Павло VI. Енцикліка *Humanae Vitae* / Інститут родини і подружнього життя УКУ. *Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю, від Лева XIII до Венедикта XVI*. Львів 2002, 8.

пов'язаними між собою. Це закладено природнім законом, і людина не в праві самовільно його відмінити чи порушувати. Якщо зберігаються ці два чинники у подружжі, то подружжя містить у собі справжню любов та сповнення свого покликання до батьківства²⁷.

Якщо в подружньому житті чоловік та жінка є один для одного шляхом до Творця, то відносини батька і сина є також тією самою дорогою до Бога. «Відкриття і пізнання себе в своїй дитині – це ніби відображення і відблиск тайни Пресвятої Тройці в людині»²⁸. Батьківство і материнство не можуть керуватися тільки інстинктами, а повинні бути глибоко людськими та духовними відносинами. «Батьківська» поведінка тварин керована природними інстинктами і є незмінною у своєму розвитку, натомість людське батьківство є дуже різноманітним та покликане до вдосконалення і зросту у підході до виховання своїх дітей. Це, зокрема, походить від вільних рішень людини, які можуть наповнювати та збагачувати батьківську поведінку, або ж навпаки – нищити на спустошувати її²⁹. З вище вказаного, можемо зробити висновок, що в процесі підготовки чоловіка до відповідальності стати батьком, важливо проаналізувати базові засади доброго батьківства та втілити їх в життя.

Завдяки розвитку особистих моральних якостей – любові, жертвовності, справедливості, віри та ін. – чоловік стає добрим батьком, як побачимо це далі на прикладі Авраама.

2.2 Авраам – покликаний Богом батько

Постать патріарха Авраама має основоположне значення у подальшому розвитку історії людства. З 12-ї книги Буття в особі Авраама розпочинається повернення людства до Бога. Із прийняттям Авраамом та подальшими

²⁷ Пор. *Humanae Vitae*, 12.

²⁸ Августин. *Буди батьком*, 157.

²⁹ Пор. Там само, 157-158.

патріархами Божої волі історія відступу і прокляття людини, розпочата в Бут 3,17, перемінюється на історію послуху, Божої обітниці та благословення³⁰.

«Покликання Авраама – це покликання бути батьком»³¹. Вже саме ім'я Авраам (гр. *Αβραάμ*) перекладається як батько багатьох народів³². Промовистим в самому імені патріарха є те, що безпосередньо Бог називає його так (пор. Бут 17,5). Амвросій Медіоланський зазначає, що Бог змінює ім'я Аврам, додаючи до нього одну літеру, щоб він більше не називався «марним, даремним» батьком, а щоб був батьком возвеличеним, батьком багатьох синів³³. Це є початком нових відносин між Богом і людиною. І місія Авраама в цих відносинах полягає у тому, щоби стати благословенним батьком своїх дітей, та закласти основи вибраного народу Божого через свою безпосередню участь у Божому діянні. Ми стаємо свідками того, як Господь втручається в життя людини, бажаючи допомогти їй пізнавати себе, і цим самим краще усвідомлювати власне покликання до батьківства, яке впливає із людської природи³⁴. У батьківстві Авраама розкриваються такі головні теми, як послух, віра, жертвність та здійснення Богом даної обітниці – бути батьком.

2.2.1. Покликання Авраама – початок шляху до батьківства у довірі Богові

У житті Авраама ми можемо виокремити три перших важливих моменти, через які Господь формує і випробовує його віру та допомагає крокувати до сповнення його батьківської місії: покликання, Божа обітниця, народження сина. В усій динаміці цих подій Бог першим проявляє ініціативу у відношенні до людини³⁵, а Авраам в цей час перебуває під «[...] знаком необмежених Божих починань»³⁶.

³⁰ Пор. Борщевський Т. *Біблійне богослов'я. Конспект лекцій*. Львів 2014, 69.

³¹ Джирланда А. *Ключ до Біблії. Старий Заповіт*. Львів 2013, 94.

³² Пор. North R. *Abraham* // Metzger B. – Googan M. (ред.). *The Oxford companion to the Bible*. New York 1993, 5.

³³ Пор. Ambrosius Mediolanensis. *De Abraham*. Т. 14. (PL 27,432).

³⁴ Пор. Борщевський Т. *Біблійне богослов'я*, 69.

³⁵ Пор. Джирланда А. *Ключ до Біблії*, 87.

³⁶ Feullet R. - Vanhoye A. *Авраам* // Ксав'є Л-Д. (ред.). *Словник Біблійного Богослов'я*. Львів 1996, 31.

Розповідь про Авраама охоплює з 12 по 25 главу книги Буття³⁷. Він походив з Уру Халдейського, батько Терах, мабуть, був поганським жерцем бога Місяця. В тій місцевості, де мешкала родина Авраама, панувало язичництво і культу різних богів. Більше того, у місті Ларс, неподалік від міста, де жив Авраам, знаходився центр культу бога сонця³⁸. В такому суспільному середовищі, де поняття про Бога дуже спотворене, Бог у першій особі промовляє до одного чоловіка та цілком кардинально змінює його внутрішнє і зовнішнє життя³⁹. «Своїм творчим словом Бог входить (вривається) в життя цього блукаючого арамея і переминює його з політеїста в монотеїста, для того, щоб зробити з нього батька усіх віруючих»⁴⁰. Авраам ще не усвідомлює до кінця, що це і є той Творець – єдиний правдивий Бог, який виходить на зустріч людині, щоб відновити з нею діалог. І варто зауважити, що Бог обирає немічного, похилого віком чоловіка, якому вже 75 років, кочівника, з міста Ур, щоб покликати його до батьківства багатьох народів. Чому не покликати сильного, молодого юнака, який без зайвих перешкод зможе пройти найскладніший шлях і виконати обітницю? Людської логіки у цій дії Бога практично неможливо проглянути. Цей неординарний вибір Авраама показує нам велич Бога, Його абсолютну й безкорисливу любов та велику увагу до кожного⁴¹. А у питанні батьківства усіх наступних поколінь, це запевняє нас також і в тому, що немає чоловіка, який, отримавши покликання до батьківства, не міг би звершити досконало цей Божий задум. Для Бога не існує перепон чи недосконалостей особи, які б неможливо було переминути на знаряддя для успіху справи.

Авраам починає свій шлях і розуміє, що його майбутнє тепер повністю залежить від Божої всемогутності та Його милосердя. Вибраний без жодних особливих заслуг, він отримує від Бога певні обітниці. Але, крім цього, Бог також ставить перед Авраамом і конкретні вимоги. І в очікуванні майбутніх

³⁷ Пор. Селезнев М. *Авраам* // Церох Г. (ред). *Католическая энциклопедия*. Москва 2002, 42.

³⁸ Пор. Лаба Р. *Авраам. Мандрівка у напрямку неба*. Бровари 2017, 4.

³⁹ Пор. Джирланда. *Ключ до Біблії*, 88.

⁴⁰ Борщевський. *Біблійне богослов'я*, 69.

⁴¹ Пор. Джирланда. *Ключ до Біблії*, 88.

сповнень обітниці, Авраамові належить здійснити крок в теперішньому – вийти зі свого дому, покинути все, що є рідним для нього, відійти від рідні і народу, піти з країни батьків, і, набравшись відваги і віри в Бога, який кличе, вирушити в дорогу до невідомої землі. Це, безумовно, означало свідомо наразити себе, своїх рідних і своє майно на крайню небезпеку. І в цій внутрішній боротьбі, перед цим беззаперечним вибором обітниці, віра Авраама переважає над незнанням і тривогами. Він не знає, як закінчиться його подорож, лише усвідомлює, що в цьому він повинен довіритися слову, яке промовив до нього Творець⁴². Це слово закликає зробити крок вперед, відгукнутися на заклик та відкритися на нове життя, яке буде супроводжуватися непередбаченими подіями та випробуванням і гартуванням у батьківстві⁴³.

Будь-яка мандрівка кожної особи починається з особистого зусилля. Ступити перший крок на зустріч втіленню мрії – здається дуже важким, а й іноді неможливим для виконання, через власні сумніви та недовіру до початої справи. Але, коли вже хтось наважиться і зробить цей крок, він стає на початку вибраного шляху, що вказує на втілення нашого бажання, рішення і волі. Це в однаковій мірі стосується і початку того шляху віри, яким почав йти батько народів Авраам⁴⁴.

З психологічної точки зору, однією із необхідних потреб людини є впевненість у стабільності, відчуття якої можливо в умовах перебування у власному домі, де особа відчувається захищеною та впевненою у своєму майбутньому. А тому будь-які зміни в цьому аспекті завжди супроводжуються стресом. Подібно до цього, стрес виникає, коли немає стабільності у нашому внутрішньому, духовному житті: втрата віри, авторитету та ін. Заклик Господа до Авраама впливає не лише на занепокоєння та зміну його зовнішнього середовища, але пронизує наскрізь все його буття⁴⁵, та «[...]символізує духовну

⁴² Пор. Джирланда. *Ключ до Біблії*, 90.

⁴³ Пор. Франциск. Енцикліка *Lumen fidei* // catholicnews.org.ua (05.11.2019), 9.

⁴⁴ Пор. Лаба. *Авраам*, 9.

⁴⁵ Пор. Там само, 9.

мандрівку – в глибини себе самого, на дно власної екзистенції[...]»⁴⁶. Цим самим Бог приводить Авраама до пізнання того, ким він є і як він повинен поступати у боротьбі не лише з труднощами та небезпеками, які трапляються ззовні, але також і у боротьбі із самим собою, щоб таким чином Бог зміг здійснити те, що обіцяв⁴⁷. Скріплений словом Господнім, пускаючись у незнану дорогу, Авраам починає шлях до здійснення свого батьківства.

2.2.2. Батьківство Авраама – взірець сучасного батьківства

Для Авраама шлях до осягнення повноти батьківства супроводжувався дорогою у витривалості та утвердженням у вірі⁴⁸. Бог виконує свою обітницю і Сара народжує сина Ісаака (Бут 21:1-3). Це невимовна радість для батьків. Авраам на восьмий день після народження сина виконує видимий знак союзу – обрізання⁴⁹. Для кожного єврея це означає приналежність до вибраного народу, до потомків Авраама. Також цей знак на тілі мав би завжди нагадувати євреям про їхню вірність Богові, який їх вибрав.

Бог вимагає у Авраама бути бездоганим перед ним (пор. Бут 17,1), а це означає, жити для Бога, завжди поступати згідно Його правд, мати досконалу поведінку. Ходити з Богом, неухильно уподібнюватися до нього – є заклик до відновлення втраченого образу Божого, що був знівечений первородним гріхом. Ці чесноти матимуть все глибший зміст впродовж подальшої історії спасіння, коли Бог виховуватиме свій народ, підготовляючи нащадків Авраама до об'явлення спасіння в Ісусі Христі⁵⁰.

Авраам входить в роль свого батьківства: надає ім'я синові; вводить його в завіт з Богом через обрізання, тобто уводить його у глибокі стосунки із Богом. Батько готовий дати для нього все, думає, як зробити так, щоб син досягнув

⁴⁶ Лаба. *Авраам*, 11.

⁴⁷ Пор. Там само, 11.

⁴⁸ Пор. Пшеничний Г. *Книга Бытие* // Санников С. (ред). *Славянський Біблейський коментарій*. Київ 2016, 45.

⁴⁹ Пор. Spieckermann H. – Carr D. *Abraham* // Gruyterde W. (ред). *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*. Berlin/New York 2009, 154.

⁵⁰ Пор. Джирланда. *Ключ до Біблії*, 92-93.

найвищих висот у своєму житті. Авраам робив усе для захисту свого сина, передавав йому весь свій життєвий досвід, ділився своїми знаннями. Син для Авраама – найбільша гордість⁵¹.

Якщо дивитися з огляду на сучасність, то батько має бути тим, хто повинен навчити дитину молитися, передавати йому віру, бачити присутність Бога у кожній миті свого життя. Ще одним важливим елементом батьківства Авраама є момент початку навчання свого сина, як це відбувалося у побутовій єврейській традиції⁵², за допомогою чого він починає розкривати власне буття, свою особистість⁵³. Цей процес у Біблії супроводжується великим бенкетом (пор. Бут 21,8).

Проходить всього лиш тринадцять років і Бог, який обдарував Авраама найбільшою радістю – сином, каже принести його в жертву. Годі й уявити що тоді переживав батько, люблячи свого сина понад усе⁵⁴. В цей момент життя постає перед ним найтяжче випробування у вірі (пор. Бут 22:1-2). Ми бачимо, як Авраам виконує волю Божу: він без роздумів бере свого сина та йде з ним три дні до місця, яке Бог призначає для жертovníка. В цих подіях неминуче постає питання: чому Господь, який є Творцем життя, чинить так по відношенню до Авраама? Чим викликана така потреба в людській жертві? Бог, кажучи батькові принести сина в жертву, бажає побачити вияв необмеженої довіри Авраама, сильної настільки, щоб повернути Богові той дар, який Він дав людині⁵⁵. Період триденного шляху, який долає батько із сином, є для Авраама «[...]шляхом зцілення своєї реляції батьківства»⁵⁶. Це важливий шлях: становлення від батьківства, метою життя якого є діти, до батьківства, метою якого є життя у Бозі. Авраам проходить цей шлях до кінця, у безмежній любові і довірі до Бога. Він має відвагу віддати Богові те, що є найдорожчим його

⁵¹ Пор. Rusin S. *Abraham, Tobiasz, Józef – zwykli ojcowie* // stacja7.pl (15.11.2019).

⁵² Батько, досить швидко починав привчати сина до ремесла, також на ньому лежить важлива місія – передачі віри, привести свого сина до глибоких відносин з Богом. Пор. Кусьнеж В. *Світ Біблії. Подорож батьківщиною Ісуса Христа*. Київ 2017, 73-74.

⁵³ Пор. Лаба. *Авраам*, 114.

⁵⁴ Пор. Осборн Р. *Біблійні секрети виховання*. Львів 2015, 42.

⁵⁵ Пор. Джирланда. *Ключ до Біблії*, 95.

⁵⁶ Лаба. *Авраам*, 125.

серцю. Авраам навчив цих якостей також і свого сина: Ісаак довіряє батькові в цей непростий, ба навіть вирішальний момент у своєму житті. За цілковиту довіру Авраама та його сина Бог зберігає Ісаака, подбавши собі про барана для всепалення (пор. Бут 22,13). Авраам повертається до дому зі своїм сином, але вже зовсім з іншим розумінням свого батьківства: як правдивого Божого дару, а не власності над дитиною. За те, що Авраам не побоявся віддати Богові свого сина, повертає Ісаака назад до батьківського дому⁵⁷.

Обов'язки батька тоді, як і тепер, сприймаються зовсім неоднорідно. У особі Авраама перед сучасним християнським батьком розкривається та глибинна співпраця чоловіка й Бога у творенні власної родини. Від початку і до кінця свого земного шляху Авраам іде дорогою віри, яка стає дорогою кожного християнина. Християнський батько – це той, який відкривається у любові на звернення свого покликання до батьківства, крокуючи часом нелегкою, але важливою дорогою свого життя у досконалій довірі до Бога. Стати батьком для чоловіка означає вміти приймати і дбати про свою дитину, любити й оберігати її. Приклад Авраама показує також і на те, що у дарі батьківства дитина не є власністю, якою можна розпоряджатися за власним уподобанням. Дар батьківства – це місія виховання дитини в свободі та вірі. Любов, покора й довіра Авраама у відносинах до Бога закарбовується у серці його сина, який виростає у послуші Богові та своїм батькам. Духовна зрілість сучасного батька стає початком благословення його дітей та цілої родини, як виразно засвідчує приклад батьківства Авраама.

2.3. Милосердний батько – шлях до зрілості своїх дітей

Батько – сповнений милосердя, співчуття та віри в праведність життя своїх дітей⁵⁸. Таким його показує Христос у притчі про «Блудного сина»⁵⁹.

⁵⁷ Пор. Лаба. *Авраам*, 128.

⁵⁸ «За Біблією праведність – “цнота моральна”; суть цього поняття така глибока, що воно може означати дотримання усіх Божих заповідей». Descamps A. *Праведність // Ксав'є Л-Д. (ред). Словник Біблійного Богослов'я*. Львів 1996, 617.

Батьківство проявляється тут у безмежній любові до своїх потомків, яка не проминає в часі і є вічною у своїй витривалості. Батько залишається батьком навіть попри відмову сина від нього. Отець, який чекає на повернення сина, сповнений терпіння й очікування, а в кінцевому результаті радості від його повернення⁶⁰. Батько, що приймає сина в свої обійми, розкриває нам батьківство небесного Отця, який хоче нас всіх привести до свого дому та повернути нам гідність синівства, яку втрачає син, коли покидає батька⁶¹. Вихід з батьківського дому, марне життя, повернення в обійми батька показують синові всю правду про його життя та цінність любові, гідності й свободи, яку він отримує від батька⁶². Син знову вертається до життя, повернувшись до свого дому, переосмисливши велич постаті свого батька, а в ній і глибину батьківського погляду на цінність життя сина. Це батько, який вміє відпустити, але й завжди готовий прийняти назад свою дитину.

2.3.1. Свобода у любові – базова засада на шляху до зростання

На прикладі батьківства Авраама ми побачили цілковиту довіру як з боку батька, так і з боку його сина, який в усьому довірився своєму батькові, навіть у найбільш переломний момент свого життя. У притчі про «Блудного сина» натомість зовсім інша картина: Христос показує нам батька, який зіштовхується зі своїми викликами, труднощами та зрадою з боку сина.

Христос розкриває якості батька, який любить своїх дітей настільки сильно, що не може заперечувати їх свободу й вибір залишитися чи піти від нього. «Батьківському серцю знайомі всі страждання, які спричинить цей вибір, але любов не дає йому можливості запобігти цьому»⁶³. Батько прагне, щоб його діти залишилися вдома, отримували допомогу та підтримку від його присутності в житті синів. А найбільше прагне, щоб його любов була прийнята

⁵⁹ Лк 15:11-32.

⁶⁰ Пор. Szpak A. SDB. *Przypowieść o miłosiernym Ojcu (Łk 15, 11-32)* // sfd.kuria.lublin.pl (17.11.2019).

⁶¹ Пор. Ноуен Г. *Повернення блудного сина. Історія про вороття додому*. Львів 2005, 128.

⁶² Пор. Szpak. *Przypowieść o miłosiernym Ojcu (Łk 15, 11-32)*.

⁶³ Ноуен. *Повернення блудного сина*, 129.

дітьми без будь-якого примусу⁶⁴. Але молодший син вирішує покинути батька та розпочати інше життя без його участі.

Син, наважившись відійти від загальноприйнятого суспільного ладу працювати в домі свого батька, вибирає інший шлях. Згідно з єврейським законодавством, син не мав права претендувати на половину всього маєтку. Старшому припадало дві треті, а молодшому одна третя (Втор 21,17) зі всього спадку. Також отримання спадщини ставало можливим після смерті батька⁶⁵. Тут натомість син просить за життя батька розділити майно, що нечесно та не відповідає законам. Також, це означало, що в майбутньому син немає жодного права на посягання того майна, яке залишилося у власності батька. Син цим бажанням висловлює батькові: «Ти для мене помер, віддай моє і я піду»⁶⁶.

Від цього моменту розпочинається драма батька: від втрати сина через його вільний вибір, і закінчується його віднайденням та поверненням до життя через прийняття та прощення в обіймах батька⁶⁷. Батько переймається долею свого сина, бажає захоронити його від усіх небезпек, які чигають на нього, переконати в тому, що тільки вдома має все, до чого прагне. Батько хотів би повернути сина силою свого авторитету задля його ж добра, але він цього не робить, щоб не посягнути на вільний вибір своєї дитини. І тільки єдину владу залишає за собою – владу співчуття тому станові, в який входить син через свої гріхи, ці гріхи не проходять повз почуття батьківської любові і ранять його серце⁶⁸.

Батько дає життя синові, від народження охороняє від небезпек, потішає під час смутку, вчить бути господарем на своїй землі. Син не бачить іншої реальності, окрім любові й піклування свого батька. Його сподівання зовсім далекі від погляду батька. Він вважає своє життя монотонним, а навчання батька непотрібним. Праця в полі для нього важка, його дім став в'язницею, слуги сторожами, які доносили про кожен його крок батькові. Він послухався

⁶⁴ Пор. Ноуен. *Повернення блудного сина*, 129.

⁶⁵ Пор. Ріцціотті Д. *Життя Ісуса Христа*. Рим 1979, 488.

⁶⁶ Пор. Маршал І. *Євангеліє от Луки. Коментарій к греческому тексту*. Москва 2004, 179.

⁶⁷ Пор. Від Хреста П-М. *Старий Заповіт – джерело духовного життя*. Рим-Мюнхен 1976, 244.

⁶⁸ Пор. Ноуен. *Повернення блудного сина*, 129.

приятелів, які зачарували його історіями про дивні речі та далекі місця, в яких завжди лунала музика й відбувалося святкування. І одного дня вирішує піти з дому, забравши батьків спадок⁶⁹. Батько не перечить цьому, й син відходить від батька. Перед сином починається нова реальність, інше суворе життя, на яке він до цього моменту мав зовсім інший погляд.

2.3.2. Дім батька – місце віднайдення ідентичності сина

Син почував себе в комфорті до того часу, поки мав ті матеріальні блага, які батько віддав йому «у спадок». Після вичерпання цих благ, життя, яке до сьогодні не приносило жодних викликів, та з приходом голоду в той край, набуло нової реальності. Щоб вижити, юнак хапався за будь-які можливі засоби заробітку. Сьогоднішні приятелі стали чужими, бо не бачили в цьому юнаку нічого, окрім безплатної поживи та забав. Робота в пана не приносила йому понадміру комфорту та матеріального забезпечення, він ледь виживав за рахунок поживи для свиней. У такому стані проходять місяці часу усвідомлення свого упадку і волення про повернення бодай до стану наймита у домі батька⁷⁰.

Навіть в цей момент до сина не приходять усвідомлення гідності дитини свого отця. Він ідентифікує свою особу відповідно до матеріального становища, яке посідає: «Скільки то наймитів у мого батька мають з достатком хліба, а я тут з голоду конаю» (Лк.15,17). В цьому вислові міститься його ставлення до того матеріального становища, у якому він зараз перебуває. Але під цим криється глибший сенс – втрати гідності від недостатку батьківської присутності й опіки. Усвідомлення цієї втрати приходять хоча й не зразу, але дає початок великому впокоренню. Тепер він не сміє нічого вимагати, а тільки очікує співчуття і милосердя свого батька⁷¹.

⁶⁹ Пор. Ріцціотті. *Життя Ісуса Христа*, 490.

⁷⁰ Пор. Маршал. *Євангеліє от Луки*, 179-180.

⁷¹ Пор. Іван Павло II. Енцикліка *Dives in misericordia*. Львів 1999, 5.

Батько є смиреним, в очікуванні покладає надії на повернення, постійно виглядає за сином, виходить йому на зустріч кожного дня аж до моменту його повернення. Кульмінацією розкриття якостей батька є вихід на зустріч своєму дорогому синові. Біжить до нього, щоб прийняти і повернути найдорожче, що в нього є. Батько повертає сина до життя. Милосердний батько – найкраща ікона Бога, який прагне повернення всіх своїх дітей. Зустріч виливається у безмежну радість від сповнення надії на повернення свого сина. Батько приймає його таким, яким він є: брудного, обдертого, недоглянутого, тільки тому, що це його дитина, яку він так палко любить. Це та любов, яка дає повну свободу у виборі сина і не сміє перечити⁷². Батько весь час любить обох синів тією самою любов'ю, яка була до і під час упадку, і в час повернення до любові отця.

Любов є ідентичністю справжнього батьківства та стає поштовхом виходу на зустріч батька до сина, вона «[...] певною мірою зобов'язує батька до дбання про гідність сина»⁷³. Через свої найкращі якості батько, який біжить, не має погорди сином, попри те, що він його сильно образив. Його влада не є в дистанції і нехтуванні від простягнутої руки допомоги своєї дитини, але в відкритості і прийнятті⁷⁴. Це і є моментом повернення синові гідності у синівстві, безпеки й радості у батьківських обіймах.

Але батько мусить повернути не тільки молодшого сина, але й старшого. Бо прийняття молодшого сповнило ревностями і гіркотою серце старшого сина. Він робить для себе висновок, що є менше люблений своїм батьком, бо той уділяє більше уваги блудному синові, ніж старшому. В цей момент старший син мусить для себе сам вирішити, чи приймати безмежну любов батька, яка не ділиться на більше чи менше у відповідності до осіб дітей, чи відкинути її⁷⁵. Цей син, хоча й не покидає батька, але зовсім не є в іншій поставі ніж молодший. Він гордує братом, не бачить змін, які в ньому відбулися.

⁷² Пор. Forte. *Ojciec miłosierdzia - miłość, która przyjmuje* // deon.pl (25.11.2019).

⁷³ *Dives in misericordia*, 6.

⁷⁴ Пор. Forte. *Ojciec miłosierdzia - miłość, która przyjmuje*.

⁷⁵ Пор. Ноуен. *Повернення блудного сина*, 138-139.

Висловлює батькові ті самі претензії, від яких його брат уже відрікся⁷⁶. «У світі, де постійно порівнюють людей, вважають їх більш чи менш розумними, привабливими, успішними, нелегко справді повірити в любов, якій не властиво так чинити»⁷⁷. Батько прагне, щоб його діти розуміли, що попри їх відмінності, вони все ж мають один рідний дім та обоє є його синами і мають однакову гідність образу батька в собі⁷⁸.

Для батька немає більшого щастя, ніж повернення до життя всіх його дітей, з якими б він хотів розділити радість святкування, яких би він продовжував вести у своїй науці та зростанні. Бо відхід від батькової підтримки обертається в падіння і втратою чогось значно більшого ніж просто матеріального блага, ба більше несе небезпеку втрати життя.

Виховання синів у домі батька має за мету привести їх до дорослого життя, коли вони повинні будуть посісти роль свого батька і самим стати батьками для своїх дітей. Навчитися у батька радості від прийняття дітей, їх виховання, вміння простити і любити⁷⁹. Живий приклад батька стає настановою для його синів. Це той батько, який виходить назустріч та завжди радий допомогти дитині піднятися зі свого упадку. Його дитина не почувається самотньою, покинутою, опущеною, але завжди відчуває безпеку та присутність батька. Його любов зігриває та стає джерелом зростання у покликанні самому стати зразковим батьком.

⁷⁶ Пор. Kowilski M. *Przypowieści – Miłosierny Ojciec i jego synowie (Łk 15,11-32)* // stacja7.pl (26.11.2019).

⁷⁷ Ноуен. *Повернення блудного сина*, 139.

⁷⁸ Пор. Там само, 142.

⁷⁹ Пор. Там само, 160.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ БАТЬКА У ХРИСТИЯНСЬКОМУ ВИХОВАННІ ПІДЛІТКА

Кожна людина від народження має право на повноцінне виховання в родині. В основу виховання входить всебічний розвиток особистості, формування у зрілості до самостійного життя та досягнення досвіду попередніх поколінь. Виховання є сталим процесом розвитку дитини, у якому перше місце посідають батьки, зважаючи що це їх невід’ємне право¹ та обов’язок. У подальшому їм допомагає громадське суспільство, зокрема школа, виховні інституції, релігійні товариства, які мають за мету виховання моральних якостей в індивіда, підготовку до професійного вибору життєвого покликання та виховання зрілого учасника суспільного життя.

Християнське виховання не лише формує дитину до зрілості, але вводить в пізнання таїнства спасіння та усвідомлення дару віри². Впровадження в духовну сферу починається з родинного дому, де дитина отримує перший досвід віри та вже з цим досвідом входить у суспільство, і має можливість в подальшому плекати та розвивати особисту християнську позицію.

Батько в системі християнського виховання посідає чільну роль. Йому доручено забезпечити здоровий розвиток членів своєї сім’ї та через власний приклад християнського життя дати дитині добре свідчення віри і впровадити свою дитину у живі відносини з Богом³.

Ці відносини по особливому переживаються дитиною підліткового віку, коли дитина вже не так легко сприймає вказівки та настанови батька. З одного боку перед батьком стоїть виклик, але з іншого – можливість виховати справжнього християнина, впевненого у своєму життєвому покликанні та утвердженого у вірі.

¹ Пор. II Ватиканський Собор. Декларація про християнське виховання *Gravissimum educationis*. Львів 2014, 1; *Familiaris Consortio*, 36.

² Пор. *Gravissimum educationis*, 2.

³ Пор. *Familiaris Consortio*, 25.

3.1. Християнські ціннісні орієнтири у вихованні

В сьогоденні існує безліч викликів у плеканні та передачі ціннісних орієнтирів молодому поколінню. Зокрема це пов'язане з такими факторами, як відносність та мінливість розуміння цінностей в суспільстві, втрата актуальності цінностей попередніх поколінь для сучасних батьків, втрата беззаперечного авторитету Церкви у суспільному просторі, як інституції, що є орієнтиром у визначенні істинних цінностей у вихованні та ін⁴. Тому для родини, яка виступає першою і незамінною інституцією у вихованні дитини, дуже важливо мати відповідні орієнтири, незамінні інструменти, якими можна послуговуватись для правильного формування зрілої особистості, особливо в цей непростий період підліткового віку.

Такими орієнтирами у вихованні є плекання та передача християнських чеснот, які формують сумління і стають підставовими у християнському житті батьків та їхніх дітей⁵. «[...]Діти й підлітки мають право бути заохочуваними до того, щоб правильно судити про моральні цінності й переконано та з власного бажання приймати їх, а також до того, щоб краще пізнавати і любити Бога»⁶. В житті для дитини християнські чесноти являють собою ціннісні орієнтири. Одночасно таке виховання не може відбуватися з нав'язуванням ціннісних орієнтирів, але повинні створюватись відповідні умови, що сприятимуть дітям самим відкриватись на важливість цінностей для себе⁷.

3.1.1. Родина – місце плекання й розвитку чеснот

«Родина – це перша школа людських цінностей[...]»⁸, а «родинний дім є відповідним місцем для виховання в чеснотах»⁹. Саме від родинного виховання

⁴ Пор. Пігін Г. *Як передати дитині цінності*. Львів 2014, 7-8.

⁵ Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 1784; 1839.

⁶ *Gravissimum educationis*, 1.

⁷ Пор. Франциск. Апостольська адгортація *Amoris Laetitia* [PDF]. 2016, 264.

⁸ Там само, 274.

⁹ *Катехизм Католицької Церкви*, 2223.

залежить, якою дитина піде в світ, адже «життя в родині є вихованням до життя в суспільстві»¹⁰. Батьки, виконуючи свою виховну функцію, повинні створювати атмосферу любові та довіри, де дитина матиме можливість на повноцінне духовне, інтелектуальне та фізичне зростання¹¹. Сім'я є клітиною суспільного організму¹², і від стану сімейного виховання залежить добробут всього суспільства. Саме сім'ї під силу передати етичні, соціальні, культурні, релігійні та духовні цінності, які є необхідними для розвитку кожного члена суспільства¹³.

Християнське подружжя з-поміж інших обов'язків покликане передати своїм нащадкам досвід особистої віри, бути домашньою церквою¹⁴, навчаючи дітей молитви та плекаючи в них християнські чесноти¹⁵. Також невід'ємною частиною у формуванні зрілої особистості є виховання волі та розвиток добрих звичок, які допоможуть внутрішнім цінностям проявлятися у зовнішній здоровій поведінці¹⁶. Особистий приклад християнського життя батька і матері стають для дитини «[...]першими проповідниками Євангелії»¹⁷. І в цьому вони виступають співпрацівниками Божої благодаті та свідками віри для своїх дітей та один для одного. Спостерігаючи за поведінкою батьків, дитина підсвідомо вибудовує таку ж модель поведінки з навколишнім світом, переймаючи взаємовідносини батька і матері¹⁸. Їхній приклад допомагає дітям обрати свій життєвий шлях, дорогу власного покликання¹⁹.

Особистісне покликання дітей, розкриття їхніх внутрішніх талантів та прагнень відбувається за допомогою духовного зростання. У процесі виховання батьки повинні звертати особливу увагу на прагнення і зацікавлення власних дітей. Супровід і утвердження в покликанні повинні відбуватися у свободі та

¹⁰ Катехизм Католицької Церкви, 2207.

¹¹ Пор. Катехизм УГКЦ, 881.

¹² Пор. II Ватиканський Собор. Декрет про апостолят мирян *Apostolicam actuositatem*. Львів 2014. 11.

¹³ Пор. *Компендіум Соціальної доктрини Церкви*, 238.

¹⁴ Пор. *Familiaris Consortio*, 21, 38. Катехизм УГКЦ, 661.

¹⁵ Пор. Катехизм Католицької Церкви, 2252.

¹⁶ Пор. *Amoris Laetitia*, 264-266.

¹⁷ *Familiaris Consortio*, 39.

¹⁸ Пор. Сахній М. Сім'я як духовний та моральний центр виховання дитини у філософсько-педагогічній концепції Івана Павла II // *Педагогічні науки* 61 (2012) 119.

¹⁹ Пор. *Apostolicam actuositatem*, 11.

розсудливості з боку батьків. Їм важливо бути орієнтирами для своїх дітей та підпорою в утвердженні власного покликання²⁰, щоби у цьому моменті підлітки не залишились сам на сам у розпізнанні покликання. Батьківська підтримка і порада є необхідною та несе в собі сповнення місії християнського виховання дітей²¹. Плакаючи в дитині цінності, батьки покликані привести її до особистого вибору життєвої дороги.

Якщо говорити про підлітків, то на даному етапі розвитку відбувається переоцінка та критичний підхід до переосмислення і прийняття родинних цінностей. «Підлітки ставлять під сумнів чесноти батьків»²². Для них тепер батьківські цінності та настанови сприймаються як щось немодне та застаріле, а на перше місце стає думка ровесників²³. Батьки не повинні порушувати свободи підлітка нав'язуванням цінностей та релігійних практик, але бути терпеливими та уважними до духовних потреб дитини. Попри те, що відтепер вулиця диктує умови життя, підліток не втрачає пильного погляду за практикуванням чеснот та веденням релігійного життя батька і матері²⁴. І якщо батьки надмірно стараються нав'язати дитині чесноти і релігійні практики (наприклад, такі як відвідування церковних служб чи молитва), але самі не живуть цими елементами християнського життя, то дитина може зовсім відкинути і закритися на пізнання і потребу чеснот та молитви у власному житті.

У підлітковому віці процес виховання переходить у фазу самовиховання. Цей процес виходить за попередньо досягнуті результати у вихованні, і підліток входить у нові сфери суспільного життя, де отримує різного роду досвід, як корисний, так і подекуди шкідливий. На цій стадії розвитку індивід віддаляються від родинного виховання. Проявом чого, зокрема, є відкинення багатьох ціннісних сімейних орієнтацій, спроба прийняти лише ті, які

²⁰ Пор. Комісія у справах освіти та виховання УГКЦ. *Постійна формація батьків. Програма християнського зростання*. Київ 2017, 16-17; *Apostolicam actuositatem*, 11.

²¹ Пор. Папська рада у справах сім'ї. *Правда про людську статевість та її суть. Дороговкази для виховання в сім'ї* // Інститут родини і подружнього життя УКУ. *Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю, від Лева XIII до Венедикта XVI*. Львів 2002, 98-99.

²² Пігін. *Як передати дитині цінності*, 17.

²³ Пор. Там само, 17.

²⁴ Пор. Августин. *Бути батьком*, 286-288.

вважаються необхідними саме для нього. Все ж таки, перейшовши підлітковий період зростання, індивід повертається до базових чеснот, які були отримані в дитячих роках²⁵. Тобто попри кризу в переосмисленні важливості чеснот, у дорослому житті людина повертається до фундаментальних цінностей, які передали батьки якісним вихованням та власним прикладом християнського життя.

3.1.2. Особлива роль батька у сімейному вихованні

Перше і найголовніше завдання чоловіка у сім'ї – любити жінку і піклуватися про неї. Для того, щоб чоловік міг стати добрим батьком, він найперше мусить стати добрим подругом для своєї дружини, плекаючи взаємну любов²⁶. «Любов до дружини, яка стала матір'ю, і любов до дітей є для чоловіка природним шляхом до зрозуміння та здійснення свого батьківства»²⁷. Тільки в любові батько може побудувати зрілі стосунки з дружиною та бути відкритим на прийняття дару нового життя. Діти не є додатком до любові батьків, але вони беруть участь у її формуванні. Через спільну любов чоловіка та дружини до своїх дітей вдосконалюється їхня взаємна любов²⁸. Любов допомагає долати труднощі в стосунках, та без неї неможливо зносити тягарі родинного життя²⁹.

Роль батька в народженні дитини повинна виражатися його готовністю у прийнятті нового життя та активним залученням у процес виховання вже з перших днів після народження. «Чоловікові тяжче прийняти дитину, ніж жінці, бо він не так тісно та безпосередньо зв'язаний із дитиною від моменту її зачаття, а першу інформацію про дитину, як правило, отримує від жінки»³⁰. Батькові потрібно докласти зусиль, щоб увійти в емоційні відносини з

²⁵ Пор. Іван Павло II. Апостольський лист до Сімей *Gratissimam sane*. Київ [б.р.], 16.

²⁶ Пор. Лісовська Н. *Виховання любові // Сімейні взаємини*. Львів 2006, 13.

²⁷ *Familiaris Consortio*, 25.

²⁸ Пор. Августин. *Бути батьком*, 202.

²⁹ Пор. Фереро Б. *Ваші діти мають лише вас. Тільки виховання змінить світ*. Львів 2012, 19.

³⁰ Лісовська. *Виховання любові*, 5.

дитиною³¹. Але такі відносини мають вагомий вклад у формування особистості малюка. Мати від народження пробуджує в дитині любов, емоційну близькість, почуття прив'язаності та довіри, сприяє повноцінному розвитку почуттів. Батько виховує стриманість у міркуваннях та почуттях, він є захисником родини, сприяє розвитку вольових якостей – дисциплінованості, витривалості³². На ранньому етапі розвитку у дитини формується ідентифікація статі та відповідної поведінкової ролі. Роль батька в усвідомленні та прийнятті своєї статі має вирішальне значення. Син перебирає від батька риси, притаманні чоловікові: мужність, відповідальність, приклад для наслідування, особисті риси поведінки, яким має бути чоловік для своєї дружини³³. Дочка вбачатиме в ньому певний орієнтир у підході до вибору майбутнього чоловіка³⁴. Батько сприяє виробленню об'єктивної самооцінки через похвалу її особистих здібностей, компліментами щодо зовнішності та ін. Через взірць відносин батька та матері дочка отримає правильне усвідомлення про відносини між чоловіком та дружиною³⁵.

У системі сімейного виховання батько забезпечує захист та добробут всіх членів родини. Як зазначає Блаженніший Святослав: «Особа батька завжди пов'язана в уяві дітей із відчуттям безпеки, стабільності, він має бути тим, хто дає чіткі орієнтири для своїх дітей»³⁶. Чоловік реалізує свій потенціал через ініціативність, активність, волю до боротьби та мужність у захисті та опіці над власним домом³⁷. «[...]тато відповідає за рамки, а мама – за любов»³⁸. Він фіксує і захищає рамки, тобто кордони від зовнішніх негативних впливів, загроз, які можуть виникати від навколишнього світу. Також це певні правила

³¹ Пор. Колеснікова-Чмель О. *Потрібно, щоб у житті дитини були присутні і мама, і тато* // news.ugcc.ua (27.04.2020).

³² Пор. Бойчук П. – Бобрович Н. *Виховні можливості батьківського авторитету* // Молодий вчений 12.1 (2018) 18.

³³ Пор. Колеснікова-Чмель О. *Потрібно, щоб у житті дитини були присутні і мама, і тато*.

³⁴ Пор. Бойчук – Бобрович Н. *Виховні можливості батьківського авторитету*, 18.

³⁵ Пор. Фурсова С. *Роль батька у вихованні дітей* // dity.te.ua (28.04.2020).

³⁶ Блаженніший Святослав. *Будьте святыми в своєму батьківстві, щоб на вас могли рівнятися інші* // news.ugcc.ua (28.04.2020).

³⁷ Пор. Августин. *Бути батьком*, 179.

³⁸ Кондратик Л. *Батько – герой своїх дітей* // rodyna.ugcc.org.ua (28.04.2020).

та норми поведінки всередині сім'ї, за виконанням яких повинен слідкувати батько³⁹.

Вагомим елементом позитивного впливу на виховання в сім'ї є батьківський авторитет. Сучасні тенденції ставлять під сумнів або й цілком заперечують важливість авторитету батька в родині. Зокрема на це вплинули такі фактори, як демократизація суспільства (зрівняння ролі чоловіка та дружини, вихованця і виховника, батьків і дітей); втрата поняття батько – головний годувальник в сім'ї, радикальні течії жіночого руху за рівність чоловіків та жінок, внутрішньо сімейні конфлікти між чоловіком та дружиною⁴⁰. «Наскільки раніше авторитет батька в сім'ї був атрибутом, що його гарантувало суспільство, настільки нині батьківський авторитет більше пов'язаний з особистою життєвою позицією чоловіка»⁴¹. Тому для батька здобуття авторитету сьогодні більше базується на особистому зусиллі та праці, аніж суспільним надбанням. Також змінилося розуміння авторитету батька. Якщо колись авторитет асоціювався з вимогливістю та безапеляційним виконанням певних обов'язків, за невиконання яких слідували суворі покарання, то сьогодні авторитет батька розглядають як сферу духовного впливу, яка здобувається батьківським служінням, любов'ю та жертвовною працею⁴². Авторитет батька – не є привілеєм для чоловіка, але в ньому виражається служіння батька, його відповідальність. Не приймаючи або відрікаючись від авторитету, в очах дітей батько не може забезпечити їм відчуття безпеки та підтримки. Сильний батьківський авторитет забезпечує єдність всієї родини⁴³.

Отож роль батька в сімейному вихованні має вагоме значення, без якого не можливий інтегральний розвиток дітей. Від сучасного батька вимагається не лише забезпечувати матеріальний добробут сім'ї, але активно залучатися у

³⁹ Пор. Кондратик. *Батько – герой своїх дітей*.

⁴⁰ Пор. Блаженніший Святослав. *Будьте святыми в своєму батьківстві, щоб на вас могли рівнятися інші*; Августин. *Бути батьком*, 265.

⁴¹ Там само, 264.

⁴² Пор. Мащак С. *Авторитет батьків як умова гармонійного розвитку особистості підлітка // Проблеми гуманітарних наук. Психологія* 41 (2017) 100; Августин. *Путівник для батька*. Львів 2015, 32.

⁴³ Пор. Августин. *Бути батьком*, 267.

виховний процес. Він повинен наважитися зробити перший крок та від самого народження вступити в емоційний контакт зі своєю дитиною. Впевнено впроваджуючи своїх дітей в доросле життя, даючи свій захист та турботу. Бути авторитетом, під опікою якого дитина захоче зростати та на якого захоче рівнятися в дорослому житті.

3.1.3. Вплив батька на формування ціннісних орієнтирів підлітка

В підлітковий період постать батька більше не несе єдиного і безапеляційного носія цінностей та моральних настанов. Зокрема це обумовлено тим, що підліток безліч речей та соціальних процесів вміє свідомо переосмислювати і відрізнити добро від зла, також у його житті розширюється коло соціального впливу. Ввійти в контакт і залишатися провідником та надійною опорою на дорозі життєвої формації підлітка батькові насамперед допомагає активна присутність у житті своєї дитини від народження. Бутенко О. зазначає, що: «батьківський приклад, а особливо авторитет – велика сила у формуванні моральності у дітей і підлітків»⁴⁴. Натомість мало важливим буде той батько, який не був присутнім, не брав на себе важливі обов'язки у вихованні та не сприяв розвитку цінностей від перших років життя своєї дитини.

Батько вступає в нову фазу відносин, яка позначається його допомогою в здобутті підлітком незалежності та вмінні бути відповідальним за свої дії⁴⁵. Однак «складність соціальної ситуації дорослішання обумовлює подвійність потреб підлітків: вони прагнуть виявлення самостійності і рівності у взаєминах із дорослими, і водночас – потребують захисту і опікування»⁴⁶. Тому батько повинен показати, що він, як і раніше, піклується та дбає про захист, але також дбає про незалежність, самостійність дитини, її особистий простір для розвитку.

⁴⁴ Бутенко О. *Родина та її роль у вихованні шанобливого ставлення до матері* // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань 2009, 50.

⁴⁵ Пор. Хостетлер Б. *Основні етапи батьківства* // family-institute.org.ua (02.05.2020).

⁴⁶ Токарева – Шмане. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*, 25.

Батько повинен подбати про свободу і відповідальність за власні вчинки дітей. Для підлітка потрібний ширший горизонт можливостей, а разом з тим відчувати рамки відповідальності та правил, які є необхідними у його ціннісному зростанні. Місія батька – навчити поєднувати ці дві речі у буденних справах своїх дітей. Найкраще правильне формування цих зрілих якостей у підлітка відбувається через розмови та приклади зі щоденного життя, через обговорення різних ситуацій на тему відповідальності, також через можливості дитині самій вибрати варіант вирішення певних практичних завдань в її житті⁴⁷. Важливо вміти вчасно напоумити та повчити підлітка, якщо він десь помиляється чи свідомо випробовує батьківське терпіння. Неуважне ставлення, відсутність рішучої реакції з боку батька дитина може розцінити як байдужість, послаблення позицій батька та свою вседозволеність⁴⁸.

Необхідно заохочувати підлітка жертвувати свій час, зусилля та працю для допомоги іншим людям. «Моральне зростання підлітка передбачають опанування нових цінностей, здійснення вільного (відповідального) вибору, визнання та прийняття іншої людини»⁴⁹. Що в свою чергу обумовлює потребу батькові допомагати та бути прикладом у розвитку таких вольових рішень, як допомога та підтримка ближніх без будь-якої на те віддачі. Вміти бачити потребу інших людей, виходити за межі власного егоцентризму⁵⁰ позначає розвиток дитячих морально-етичних якостей.

Отже, в підлітковому віці батько відіграє важливу роль у формуванні нових ціннісних орієнтирів своєї дитини, закріплює та розвиває ті, що дитина отримала з раннього віку. Здатність впливу на дитину багато в чому залежить від стосунків батько-дитина, які відбувались від народження. Активність у виховному періоді, правильно поставлений авторитет, вміння підтримувати довіру та спілкування, можливість свобідного вибору стають найкращими елементами у допомозі підлітку при формуванні ціннісних орієнтирів.

⁴⁷ Пор. Хостетлер. *Основні етапи батьківства*.

⁴⁸ Пор. Августин. *Путівник для батька*, 58.

⁴⁹ Булах – Алексеева. *Моральне зростання підлітків*, 4.

⁵⁰ Пор. Решетило Х. *Психологія молодих пар у перший рік після одруження. З огляду на життєві цінності // Сімейні взаємини*. Львів 2006, 81.

3.2. Формування сильної ідентичності підлітка – результат батькового наставництва

3.2.1. Увага батька на життя та світосприйняття дитини

Світогляд підлітка, його світосприйняття значно розширюється і стрімкими темпами наповнюється новими аспектами зрілості. Зокрема формується та розвивається світоглядне бачення, самосвідомість, моральність, мотиваційна сфера виконання завдань та відкриття особистого внутрішнього світу. Він хоче все дослідити, пізнати, віднаходити відповіді на всі запитання, організувати власне життя, приймати важливі рішення. Розширюється сфера впливу, контакти з однолітками, пробуджується бажання змагань та перемог. Йому притаманні часті перепади настрою, емоційні збудження, переживання⁵¹, «[...]а також низка інших полярних відчуттів і якостей, які проявляються почергово»⁵². В усіх цих змінах він потребує уваги з боку батька, його любові та визнання значущості свого світогляду.

Відповідь батька на запит своєї дитини відбувається в процесі діалогу, активного слухання⁵³, будівництва дружніх відносин та в зацікавленні пізнавати світ разом. Пізнання батьком внутрішнього потенціалу власної дитини, його уважність до особистих переживань становлять цінність розвитку, формуванню власної ідентичності підлітка. Необхідно говорити «не тільки про події і факти, а й про ставлення до них – про думки, мрії, відчуття, враження»⁵⁴. Щирі невимушені бесіди викликають відчуття довіри, одночасно відкривають батькові життєвий досвід своєї дитини. Іноді дитина потребує бути почутою,

⁵¹ Пор. Шахрай. В. (ред.). та ін. *Цінність життя підлітка. Світоглядні орієнтири. Монографія*. Київ 2019, 34-37.

⁵² Там само, 34.

⁵³ «Активне слухання – є найбільш результативним методом спілкування. Воно вимагає співпраці з дитиною та розуміння дорослим її проблем. Це вміння полягає на вдалому розшифруванні кодів, які ми знаходимо в розмові з дітьми та які мають пряме співвідношення з потребами дитини». Мирошніченко Т. – Румак О. *Творимо разом світ, безпечний для дитини. Програма та зміст тренінгових занять для батьків*. Київ 2012, 146.

⁵⁴ Буковинський А. *Сім секретів ефективного батьківства* // www.tbtkraine.com (05.05.2020).

особливо коли це стосується непорозумінь між нею та батьками. В таких випадках потрібно вміти підбирати слова, бути поруч, щоб не втрачати довіру та проходити шлях випробувань, вибудовуючи міцніші стосунки⁵⁵. Підкреслювати здобутки дитини, цікавитися прагненнями, які дитина очікує від оточуючого світу, помічати таланти своєї дитини та сприяти їх розвитку, зокрема через залучення дитини до різних секцій та гуртків.

Безпосередня участь батька в житті дитини, спільна праця, ігри, захоплення додають ентузіазму та віри в свої можливості, особливо коли поруч є батько. Світ для дитини стає ближчим та зрозумілішим, якщо відкривати його разом з батьком. «Завдяки батькові дитина може “боротися” за своє місце в світі щораз самостійніше, вільніше й відважніше»⁵⁶. Попри свої домашні та професійні обов'язки, батькові завжди потрібно пам'ятати про спільне проведення часу зі своєю дитиною, розділяти з нею світ радості, пізнання, подекуди й тривоги. Інколи батьки вдаються до самообману, коли вважають, що втрачений час можуть компенсувати матеріальними благами. Але ці заміники не сформуєть сина зрілим чоловіком та уважним батьком. Натомість, якщо батько не буде цікавитися життям своєї дитини, особливо в підлітковому віці, це може призвести до конфронтації стосунків, особливо з сином. Батько буде чужим для нього, що виллється в брак ідентифікації себе як хлопця, та в майбутньому призведе до неспроможності будувати стосунки вже в своїй сім'ї зі своїми дітьми⁵⁷.

3.2.2. Взаємодія батька в період підліткової кризи

Криза підліткового віку характеризується прискореністю та нерівномірністю розвитку організму в період статевого дозрівання, яке призводить до ускладнень психічного та фізичного самопочуття. Також характеризується зміною взаємин з дорослими, які проявляються в конфлікті моралі та так

⁵⁵ Пор. Райт Н. *Як говорити, щоб діти нас слухали*. Львів 2008, 114.

⁵⁶ Августин. *Бути батьком*, 225.

⁵⁷ Пор. Там само, 222-226.

званому конфлікті поколінь; іншим підходом до взаємин з однолітками, що позначається активним формуванням самопізнання та, як наслідок, призводить до загострень в потребі спілкування⁵⁸.

Дана криза проходить у двох формах: кризі незалежності та кризі залежності. Основними властивостями кризи незалежності є впертість, свавілля, знецінення ролі дорослих, негативізм, несприйняття вимог, які до цього часу сприймалися та виконувалися. Також в цій фазі підліток дуже чутливо сприймає особистий внутрішній світ, який всіма способами намагається захистити від оточуючих. Натомість криза залежності характеризується послушністю, особистою залежністю від старших, повернення до старих захоплень, смаків, прагнень, викликаючи бажання залишатися в тих почуттях та системі відносин, де відчував безпеку будучи дитиною⁵⁹. Та все ж, підсумовуючи відмінності цих двох криз, варто зазначити, що при кризі незалежності відбувається певний ривок вперед, за межі попередніх норм та правил, а при кризі залежності – відхід до вже досягнутих позицій розвитку. Тому найбільш сприятливим для розвитку є проходження першої форми кризи. В різний період часу присутні прояви як однієї, так і другої форми кризи. Питання в тому, яка все ж таки криза виступає домінуючою⁶⁰.

Через брак психологічної та соціальної зрілості підліток добивається від дорослих нових прав, розширення рамок дозволеного, але разом з тим прагне отримати від них підтримку та захист. Батькам в цей період слід остерігатися двох крайніх позицій: надмірного ліберального ставлення у вихованні, з іншого боку опікувально-заборонної позиції⁶¹. Кожна з цих крайнощів вносить деструктивність у відносинах та здоровому психічному зростанні підлітка. Натомість чутливе ставлення з боку батьків до якісно нових змін у сфері

⁵⁸ Пор. Близнюкова. О. *Психологічний аналіз чинників кризи підліткового віку // Проблеми сучасної психології* 8 (2010) 68; Турубарова А. *Умови соціально-психологічного розвитку підлітків з обмеженими можливостями здоров'я // Педагогічна освіта: теорія і практика*. Київ 2018, 86.

⁵⁹ Пор. Шапарь В. *Практическая психология. Психодиагностика отношений между родителями и детьми*. Ростов-на-Дону 2006, 371.

⁶⁰ Пор. Анн Л. *Психологический тренинг с подростками*. Питер 2007, 11.

⁶¹ Пор. Шапарь В. *Практическая психология*, 371.

соціалізації, свідомості та діяльності, бажанні перебудувати систему співдії з дитиною, створюють добрий майданчик для безконфліктного проходження даної кризи⁶².

У взаємодії з підлітком батькові слід гнучкіше вибудовувати систему відносин батько-дитина, знаходити компроміси в вирішенні питань, розмовляти з ним на рівних, приймаючи його думки та позиції⁶³. Також важливою складовою правильної співдії батька з підлітком є стиль сімейного виховання. Зокрема існують три основні стилі виховання: авторитарний, ліберальний та демократичний. З-поміж цих трьох найкращим вважається демократичний стиль, який характеризується високою комунікативною сферою, спільним обговоренням та вирішенням проблем, допомогою батьків у вирішенні дитячих труднощів, але разом з тим стимулюючи вирішувати певні справи самостійно⁶⁴.

В період прояву криз, особливо коли доходить до протиріч та конфліктних ситуацій, батькові необхідно уникати будь-якого тиску на дитину чи підкорювати бурю силою авторитету⁶⁵. Також батькові необхідно докладати зусиль та входити вглиб проблеми, не завжди погоджуючись з протестом чи вимогою дитини, але все ж потрібно намагатися зрозуміти підлітка, зокрема через обговорення проблеми, приймати рішення спільно⁶⁶. Зауваження в бік дитини слід робити доброзичливим тоном, без навішування ярликів⁶⁷. Особливо коли стосується швидкої й різкої реакції батька на непорозуміння чи провокації з боку підлітка, тоді потрібно відкласти рішення, щоб не підбурювати гнів дитини та цим самим не загострювати конфлікт ще більше. Відкладена відповідь на певний період часу дає можливість батькові приймати рішення,

⁶² Пор. Токарева – Шамне. *Сучасний підліток в системі психолого-педагогічного супроводу*, 18.

⁶³ Пор. Мельник О. *Особливості взаємостосунків батьків і підлітків у сучасній сім'ї* // *Наукові праці Донецького національного технічного університету* 6 (2009).

⁶⁴ Пор. Кальницька. *Криза непорозуміння у відносинах батьків і дітей-підлітків*, 122.

⁶⁵ Пор. Гончар Л. (ред.) та ін. *Формування сімейних цінностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Посібник*. Харків 2016, 75.

⁶⁶ Пор. Там само, 75; Райт. *Як говорити, щоб діти нас слухали*, 115.

⁶⁷ Пор. Пахаленко І. – Максимова Н. *Особливості вікових криз підліткового віку* // www.kyiv-oblosvita.gov.ua (08.05.2020).

керуючись не опальними почуттями⁶⁸, а мотивами розсудливості та доброго вибору насамперед для користі власної дитини.

Отож період підліткової кризи є певним революційним стрибком в розвитку, який супроводжується непорозумінням, конфліктними ситуаціями, прагненням стати дорослим та бажанням розширити особистий простір, здобуваючи при цьому незалежність. Батькові необхідно створити найбільш сприятливі умови для пошуків порозумінь і вирішень гострих ситуацій. Правильний підхід у вихованні допоможе сприяти легшому проходженню кризи, здоровому психологічному та соціальному зростанню, а також покаже зрілість батька у час викликів власної дитини.

3.2.3. Батьківська допомога у пізнанні та виборі професійного шляху

Процес дорослішання, здобуття нового рівня розвитку та проходження кризи в підлітковому віці обумовлює бажання дитини знайти себе у світі дорослих за допомогою вибору власної професії. Зокрема цей процес супроводжується професійним самовизначенням, спрямованістю особистих прагнень, інтересів та мотивів до певного роду діяльності, бажанням оволодіти знаннями, соціальними нормами, оцінюючи при цьому особисті навички та вміння⁶⁹.

Важливим фактором впливу, який визначає та дає уявлення про вибір саме тієї чи іншої професійної діяльності, є сім'я. Зокрема сімейне становище, рівень освіти батьків, фінансове забезпечення, відношення батьків до їхньої особистої праці, взаємини з підлітком, передача соціального досвіду через певний набір стереотипів, які стосуються також сфери праці⁷⁰.

При виборі професії у підлітковому віці батькам потрібно звертати увагу на чинники, які ускладнюють процес зростання в певному фаховому керунку. Зокрема це прихований потенціал та здібності підлітка, які ще не є яскраво

⁶⁸ Пор. Райт. *Як говорити, щоб діти нас слухали*, 115.

⁶⁹ Пор. Кравченко Т. *Вплив батьків на самовизначення старшокласників // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Київ 2012, 145.

⁷⁰ Пор. Докукіна О. – Павицька К. *Педагогічна підготовка батьків до професійного самовизначення дітей старшого шкільного віку. Методичні рекомендації*. Кіровоград 2014, 6.

виражені: недостатній рівень самосвідомості, емоційна нестабільність, комплекси щодо власних можливостей. Також переоцінка чи недостатня обізнаність при підході до вибору тієї чи іншої професії (ринок праці, попит суспільства, недостатні знання про конкретну галузь)⁷¹.

Тому для вирішення цих викликів у сімейному середовищі батькам потрібно заохочувати дітей цікавитись та вивчати глибше різні галузі праці; обговорювати з ними різні види професійної зайнятості, зокрема ділитися досвідом із власного професійного життя. Допомогти самопізнанню, розкриттю власного внутрішнього світу, усвідомленню власної індивідуальності, вибираючи відповідну професію; відкривати дитині всі виклики світу, його динамічність, в якому потрібно проявляти свою мобільність, гнучкість, приймаючи важливі, подекуди й складні, рішення. Батьки повинні відчувати власну дитину, супроводжувати її у виборі власного життєвого шляху, виявляючи свою підтримку у розвитку зацікавлених ним професійних спрямувань⁷².

У відносинах батько-підліток важливим елементом є пізнання батьківської праці дитиною. Цей досвід стане початковим у формуванні особистої критичної позиції до підбору власної професії, а також покаже, якими зусиллями відбувається матеріальне забезпечення всієї родини. «Якщо син буває в батька на роботі, то він матиме уявлення, чим займається батько і чим живе на роботі»⁷³. З одного боку це розкриває перед підлітком ширше бачення всього життя батька, а з іншого – розвіює здогади про ідеальну чи навпаки погану працю. Підлітки часто можуть ідеалізувати батьківську працю, тому такий досвід допомагає дитині побачити реальність та сформувати власні професійні орієнтири.

Також батькові необхідно активно супроводжувати дитину в процесі домашніх обов'язків та навчанні в школі. Спільні хатні обов'язки та праця по

⁷¹ Пор. Левченко В. *Вибір професії – вибір долі. Методичний посібник*. Степангород 2016, 19.

⁷² Пор. Кузнецова С. *Вплив батьківських установок на професійне самовизначення старшокласників // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія* 1 (2014) 163.

⁷³ Августин. *Бути батьком*, 308.

господарству не повинна висвітлюватися так, ніби це послуга батькам. Бо тоді в підлітка може виникнути спротив через думки про використання його праці. Натомість така праця повинна бути творчим розвитком, усвідомленням того, що це важливо для кожного члена сім'ї та розвиває здібності, необхідні для майбутнього облаштування власного дому. Щодо навчання в школі, то батькові необхідно бути уважним до зацікавлень підлітка, особливо коли мова йде про певну професійну сферу. Допомогати підліткові організувати власний простір для навчання та заохочувати його до поглиблення знань в різних сферах освіти, зокрема тих, до яких він має нахили⁷⁴.

Отож батькові належить забезпечити не лише матеріальний добробут, але ввести власну дитину у світ праці. Зокрема розвиваючи в неї ті таланти та нахили, які вона яскраво проявляє. Сприяти професійному самовизначенню, обговорюючи з нею ті чи інші виклики та переваги у різних професійних сферах. Важливим аспектом є показати дитині власну сферу праці, щоб дитина сформувала цілісний погляд на професійну сферу, зокрема свого батька. Супроводжувати підлітка у шкільному навчанні та залучати до домашніх обов'язків, які також відіграють важливу роль у розкритті внутрішнього потенціалу, особливо тієї сфери, де дитина захоче реалізувати себе в суспільному житті.

3.3. Духовна сфера виховання – вища мета реалізації батьківського покликання

3.3.1. Батько розкриває сенс християнського життя

Розкриття сенсу християнського життя неможливо без його осягнення у своєму житті. Батько, який особисто переживає духовний досвід, живе християнськими цінностями, здатен ділитися цими дарами з власними дітьми. «Переживаючи своє батьківство в дусі віри, батько допускає власну дитину до участі в

⁷⁴ Пор. Августин. *Бути батьком*, 309-312.

пізнанні Бога, з яким перебуває в постійному контакті»⁷⁵. Свідчення особистого життя батька, його щирість, відкритість, вияв моральних якостей, які він показує кожного дня⁷⁶, є для дитини зрілою батьківською поставою, правдивим проявом життя у Христі.

Сенс християнського життя є сталою дорогою осягнення особистої святості, а мета – дійти до Бога⁷⁷. «[...]Бог покликав і кличе людину, щоб вона усім своїм єством приєдналась до Нього у вічному сопричасті нетлінного божественного життя»⁷⁸. Це покликання відбувається тут і тепер. Батько, який його пізнає кожного дня, пробуджує його і в своїй дитині. «Батько, який вірить, є для дитини найкращим дарунком», - зазначає Августин Ю⁷⁹. Реалізація мети відбувається через віру, в якій пізнається та розкривається особисте життєве покликання.

Головна мета покликання – осягнути святість, стати подібним Богові. А здійснення цього покликання осягається «[...]різними шляхами: у християнському подружжі, у монашому житті, у дівственному стані – відповідно до дарів Святого Духа, які кожен з нас щедро отримує»⁸⁰. Необхідно розвивати вибір стану, професії, яку обрала дитина, при цьому батькам слід розуміти, що діти не належать їм. Батьки не в праві вибирати особистий життєвий шлях, але повинні допомагати їм на шляху зростання й утвердження у власному виборі. Вимір християнського покликання не є чимось додатковим до буденного життя, але повинен проймає все життя людини, іти в парі з її загальним розвитком⁸¹. Й таким чином через покликання досягати мети християнського життя, будучи для світу прикладом у щоденному житті.

Розкривати глибину християнського покликання, жити вірою у щоденному житті наповнює життя внутрішньою радістю, якою батько ділиться зі своєю

⁷⁵ Августин. *Путівник для батька*, 30.

⁷⁶ Пор. Понсар Х. *Віра в родині*. Львів 2011, 42.

⁷⁷ Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 360.

⁷⁸ II Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*. Львів 2014, 18.

⁷⁹ Августин. *Путівник для батька*, 30.

⁸⁰ *Катехизм УГКЦ*, 727.

⁸¹ Пор. Цюпа Л. *Основні принципи процесу християнського виховання у світлі вчення митрополита Андрія Шептицького* // *Вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Педагогіка* 2 (2016) 254.

дитиною. Натомість батько, який не досягнув сенсу в особистому житті, не може наповнити ним свою дитину. В підлітковому віці це виливається в дезорієнтацію власного життя, тому що батько не показав, яке є життя, наповнене сенсом та особистим досвідом стосунків з Богом. Унаслідок цього підлітки часто пробують віднайти цей сенс у шкідливих звичках, авторитетах однолітків, залишаючи для батька тільки претензії та розчарування в ньому та своєму власному житті⁸².

Отож метою християнського життя є досягнення божественного стану у вічності. Цей шлях потрібно досягати кожного дня незалежно від фаху, місця праці, матеріального становища та інших суспільних факторів. Насамперед пізнання повинно відбуватися батьками, які, в свою чергу, через власний досвід здатні розкривати це прагнення в своїх дітях, творячи цим самим родинну церкву – перше місце досвіду особистих стосунків дітей з Богом.

3.3.2 Домашня церква – першоджерело в плеканні духовного життя

Про сім'ю як першу основу виховання вже говорилося раніше, але зацентруємо увагу саме на тому, що робить родину домашньою церквою, які функції вона виконує, яким чином вона долучається до Вселенської Церковної спільноти, а також про роль батька в цій системі.

Поняття домашня церква включає в себе певні критерії, за якими можна ідентифікувати, чи вона справді відповідає цьому визначенню. Зокрема вона характеризується дією Благодаті Святого Духа в таїнстві Подружжя⁸³, за допомогою якого, найперше батько і мати «[...]зростають в усвідомленні свого покликання, в любові до Бога та між собою і – завдяки спільній вірі – досягають спасіння»⁸⁴. Також вони є першими, хто звіщає християнську віру своїм дітям, зокрема через особистий приклад та навчання. За допомогою чого діти здатні в майбутньому нести й передавати віру друзям, близьким та своїм наступним

⁸² Пор. Августин. *Буди батьком*, 233.

⁸³ Пор. *Правда про людську статевість та її суть*, 26; *Катехизм УГКЦ*, 655.

⁸⁴ *Катехизм УГКЦ*, 655.

поколінням⁸⁵. Про важливість навчання віри зазначав митрополит Андрей Шептицький, підкреслюючи що: «Першим словом матері, повинно бути слово любові, а першою наукою – Божа наука»⁸⁶. Суттєвим елементом домашньої церкви є практикування сімейної молитви як частини невід’ємних стосунків сім’ї з Богом. Папа Іван Павло II у апостольському посланні *Familiaris Consortio*, аргументуючи важливість молитви в родині, виділяє три важливих аспекти: по-перше, спільна молитва відображає суть священничого покликання, яке переображає щоденне життя в жертву Богові; по-друге, вона має спільнотний характер; по-третє, вона є знаком подяки Богові за все⁸⁷. Молитва з сім’єю створює передумови природнього впровадження дітей в літургійну молитву⁸⁸. Кульмінація родинної молитви осягається в Євхаристійній жертві церковної спільноти, яка єднає всіх членів Церкви з Вселенським християнством⁸⁹.

Домашня церква є основою в розбудові громади та цілого суспільства, а також місцем справжності християнського життя⁹⁰. Для постійного зростання християнського життя в повсякденному існуванні потрібно використовувати такі важливі інструменти як спільне читання Божого слова, співані та читані молитви разом⁹¹; молитва при трапезі, а також потреба мати відповідно відведений час для молитви, зокрема зранку та ввечері; молитви з часослова⁹². «Діти під час родинної молитви вчаться молитися разом із батьками: вони слухають щоденні молитви й поступово вивчають їх»⁹³. Впровадження та практикування духовного життя кріпить любов у подружжі, поглиблює

⁸⁵ Пор. *Amoris Laetitia*, 289.

⁸⁶ Шептицький А. *Християнська школа для української молоді*. Рим 1983. Цит. за: Петрів О. *Засади християнського виховання молоді у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького*, 279.

⁸⁷ Пор. *Familiaris Consortio*, 59.

⁸⁸ Пор. Там само, 61.

⁸⁹ Пор. *Amoris Laetitia*, 318.

⁹⁰ Пор. Диркач П. *Церква і світ – апостолят і служіння мирян* // Матеріали II сесії Патріаршого Собору УГКЦ. *Роль і місце мирян в Церкві*. Львів 1998, 45.

⁹¹ Пор. Цюпа. *Основні принципи процесу християнського виховання у світлі вчення митрополита Андрея Шептицького*, 257; *Катехизм Католицької Церкви*, 2205.

⁹² Пор. *Familiaris Consortio*, 61; *Катехизм УГКЦ*, 659.

⁹³ *Катехизм УГКЦ*, 659.

особисту віру – стосунки з Богом та є проявом довіри до Бога в усьому своєму житті⁹⁴.

Чоловік – провідник домашньої церкви, охоронець духовних цінностей в родині. Він повинен правильно розставляти акценти, тримати баланс між матеріальним добробутом родити та духовним зростанням. Однак існує небезпека, яка полягає в тому, що чоловік, дбаючи про матеріальне становище, віддаляється від дружини й дітей, приділяє менше часу на будівництво домашньої церкви. Цим самим забуває про суть свого призначення – бути провідником всієї сім'ї до спасіння⁹⁵. Батько є прикладом ведення духовного життя, «батько, який молиться, робить Бога присутнім в житті родини»⁹⁶. Він показує приклад виконання християнських обов'язків, зокрема таких, як спільна та приватна молитва, участь у Святих Тайнах, добрий приклад стосунків з ближніми⁹⁷. Він є охоронцем своїх дітей від зіпсуття гріхом, повинен вказувати на їхні провини, цим самим виховувати святість їхнього життя. Батько навчає власних дітей християнської мужності, любові до Бога та оточуючих, жертвності у підході до вирішення справ⁹⁸. Батько, який гідно виховує власних дітей, провадить їх християнським життям, може очікувати винагороди не лише в майбутньому, але й в теперішньому житті. Запевненням чого є четверта Божа Заповідь.

3.3.3 Четверта Божа заповідь – запевнення щасливого та довгого життя

Сьогоднішні реалії суспільної дійсності часто відображають негативні тенденції у ставленні дітей до своїх батьків. Створюючи свої сім'ї, діти забувають про рідних тата й маму⁹⁹. Такі процеси обумовлюються

⁹⁴ Пор. *Familiaris Consortio*, 59.

⁹⁵ Пор. Петрів. *Засади християнського виховання молоді у творчій спадщині митрополита Андрія Шептицького*, 285

⁹⁶ Кобель О. *Батько, який не молиться, не є вповні батьком* // *credo.pro* (15.05.2020).

⁹⁷ Пор. Катрій Ю. *Божі заповіді. Дорога до нашого спасіння*. Рим 1999, 75.

⁹⁸ Пор. Тимчишин Б. *Роль та обов'язки чоловіка-батька в християнській родині у творах митрополита Андрія Шептицького* // *Наукові записки. Філософія* 8 (2011) 306-308.

⁹⁹ Пор. Августин. *Путівник для батька*, 79.

незадоволенням свого виховання, соціальним статусом батьків, їхньою освітою, фаховими здібностями¹⁰⁰. Проте в заповіді щодо батьків закладений глибший сенс – пошана без будь-яких зобов'язань від батьків. Така пошана виливається у вчинках, які діти демонструють впродовж всього життя своїх батьків. Акцентуючи увагу на отриманні християнського виховання, діти також повинні бути вдячні за отриманий дар віри, благодать у Хрещенні та за приєднання до життя у Христовій Церкві¹⁰¹.

Джерелом земного батьківства є небесне, і саме це є підставою пошани до своїх батьків¹⁰². Модель стосунків, яка регламентується Божою заповіддю відносно дітей та батьків, запевнює тривалість щасливого життя. Батько, який дав життя своїй дитині, мудро провадив своїм домом, передав найважливіші цінності та розкрив сенс християнського життя, викликає відчуття поваги до себе.

Четверта заповідь несе в собі подвійний характер. У ній окреслені обов'язки як дітей відносно батьків, так і батьків відносно дітей. «Батьки підтримують дітей, а діти піклуються про старих батьків»¹⁰³. Ця заповідь є ефектом попередніх дій, які тривають впродовж поколінь. Батько, який хоче, щоб його діти якнайкраще виконували Божі заповіді, повинен перший подати приклад відповідного ставлення, у відношенні до своїх тата і мами. Цим самим показуючи гідний приклад поважного ставлення до старших людей, зокрема до дідуся й бабусі своїх дітей. Плекаючи дружні стосунки зі своїми батьками похилого віку, син повинен виявляти до них розуміння, поступливість та делікатність. В міру того, на скільки батьки є старшими, син надає їм свою допомогу¹⁰⁴.

Що стосується дітей, то пошана повинна виявлятися впродовж всього життя, не лише в процесі виховання вдома. Діти, зростаючи вдома, отримують все необхідне для повноцінного розвитку, потенціал для будівництва особистого

¹⁰⁰ Пор. Катрій. *Божі заповіді*, 56.

¹⁰¹ Про. *Катехизм Католицької Церкви*, 2220.

¹⁰² Пор. Там само, 2214.

¹⁰³ Кальницька. *Криза непорозуміння у відносинах батьків і дітей-підлітків*, 122.

¹⁰⁴ Пор. Августин. *Путівник для батька*, 78-79.

життя в майбутньому, тому виявляють вдячність своїм батькам впродовж всього свого життя¹⁰⁵. Про шляхи виявлення вдячності папа Франциск говорить, що: «[...]шанувати батька й матір означає визнавати їхню важливість, зокрема конкретними вчинками, які виявляють відданість, прихильність і піклування»¹⁰⁶. Пошана не є абстрактним поняттям, але конкретизується у відповідні дії дітей відносно батьків. Зокрема, коли батьки вже старші, діти надають їм не лише моральну, але по мірі спроможності й матеріальну підтримку, проявляють турботу під час хвороб, самотності чи смутку¹⁰⁷. Таке життя насправді є щасливим й добрим, коли в немічних обставинах життя діти є надійною підтримкою своїх батьків.

У підсумку християнського виховання батьком діти усвідомлюють своє покликання, вміють будувати відносини з Богом, батьками та ближніми. Підліток, якому батько дасть всі необхідні елементи для християнського зростання, може з впевненістю крокувати життєвою дорогою. А в подальшому дорослому житті не боїться брати відповідальність у суспільному житті вже за свою родину, одночасно не занедбуючи обов'язку турботи й про своїх батьків.

¹⁰⁵ Пор. Катрій. *Божі заповіді*, 55-56.

¹⁰⁶ Франциск. *Повчання про заповіді. Шануй батька твого й матір твою* // kmc.media (17.05.2020).

¹⁰⁷ Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 2218.

ВИСНОВОК

У магістерському дослідженні про важливість особи батька у християнському вихованні дітей-підлітків була поставлена мета з'ясувати, яким чином батько повинен супроводжувати дитину в період кризи підліткового віку, використовуючи християнські засоби родинного виховання, а також висвітлити, яким повинен бути батько та яка роль батька у сім'ї.

У першому розділі досліджено особливості підліткового періоду, виклики та позитивні сторони. Встановлено, що швидкий розвиток та проходження кризи обумовлюють зміну пріоритетів, які в підлітковому віці звертаються на входження в суспільне життя, бажання зайняти своє місце в дорослому світі, відбувається зміна акцентів у відносинах з оточуючими. Також модифікується ставлення до навчання, відтепер підліток намагається краще засвоювати те, що його цікавить більше, щоб бути спроможним застосовувати ці знання в практичному житті. Відповідно трансформації й перебудови не оминають духовних та морально-етичних змін, які проявляються у відтворенні власної ієрархії цінностей, моральною самосвідомістю, ускладненням переживання духовного досвіду в особистому житті. Ці переживання є відображенням суспільного становища, родинного релятивізму чи, навпаки, ригоризму.

Також висвітлено негативні фактори, які є викликом як перед батьками, так і перед підлітком. Вчасне реагування на негативні фактори дасть змогу легше пройти кризовий етап, не зашкодивши загальному розвитку. Досліджено важливість виховних та навчальних інституцій, які саме в цей період розвитку дитини найкраще сприяють визначенню соціальної позиції, самостійності, розвитку волонтерських прагнень та спрямовують становленню подальшого життєвого шляху.

У другому розділі висвітлені богословські основи постаті батька, зокрема через виокремлення біблійних архетипів. За їхньою допомогою безпосередньо з'ясоване чільне місце батька в родині, зрілий підхід до своєї ролі, а також той

факт, що батьківство є відображенням Божого батьківства. Найперше через звернення до моделі відносин осіб Пресвятої Тройці нами з'ясовано основну мету покликання батька – розбудова спільноти осіб у любові, яка бере участь у Божому творенні.

В процесі дослідження встановлено фундаментальний онтологічний виток батьківської любові, яка походить від творення Богом людини в любові, й вона отримує покликання до безкорисливої любові, яку зазнає кожна людина ще до свого народження, і також ця любов є найвищим проявом ідентичності особистості. Тому покликання батька – любити свою дитину – він отримує від пізнання любові своїх батьків до себе, через яку вони виражають Божу любов.

Також в цьому розділі розкриті гідність і рівність чоловіка та дружини – відображення образу Божого, у якому немає зверхності чоловіка над дружиною, але спільне покликання будувати зрілу спільноту осіб, допомагаючи один одному на дорозі спасіння. Через аналіз постаті Авраама, у житті якого Божі відносини проявляються по-особливому через обітницю та випробування, сягаючи вершини у благословенному батьківстві, розкриваються глибина віри батька та готовність йти на жертву. З постави Милосердного батька народжується шлях турботи й піклування, які батько проявляє до своєї дитини з одночасним наділенням сина свободою дій. Цей шлях супроводжується готовністю батька відпустити свою дитину; навіть в разі, коли оступається, не зникає батьківська любов, що й надалі зберігає гідність сина – образ Божий в ньому. Досліджені архетипи батьківства формують загальну картину богословського змісту образу батька як зрілої особи, здатної нести відповідальність за виховання своїх дітей.

У третьому розділі досліджено особливості християнського виховання в сім'ї, участь батька в цьому процесі, його роль та необхідні функції. Християнське виховання має на меті розкрити сенс життя у вірі, привести людину до стосунків з Богом; важливими посередниками у допомозі батькам виступають християнські ціннісні орієнтири. За їхньою допомогою батьки здатні у першу чергу в особистому житті плекати віру, та передати її своїм

нащадкам. Також з'ясовані особливі відмінності батьківського та материнського виховного впливу, які несуть важливий внесок у повноцінне виховання дітей. В сучасному суспільстві бути батьком – це не лише дбати за матеріальний добробут родини, а насамперед готовність увійти в емоційні відносини з дітьми, починаючи від народження і це стає доброю основою для подальшого супроводу дитини, зокрема в період підліткових викликів. В підлітковому віці важливо розкривати приховані потенціали дитини, її захоплення, прагнення, особистий світ, пережиття, які надалі можуть стати основою у підході до життєвого покликання, вибору особистої професії. Важливим аспектом є дослідження правильної співдії батька у період підліткової кризи, яка характеризується конфліктністю з оточуючими, складністю процесу налагодження контактів з дорослими, бажанням розширити власні правові межі, які часто обумовлюють загострення стосунків з батьками. Конфліктні ситуації слід вирішувати в формі бесіди, активного слухання, намагаючись віднаходити спільне рішення з дитиною, будучи для дитини орієнтиром, за допомогою якого вона здатна вирішувати життєві труднощі.

У розділі третьому також вказано на важливість донесення батьком дитині-підлітку сенсу життя вірою, у якому розкривається особистісне покликання. Батько є тим, хто веде родину, несе функцію передачі віри своїм дітям, живе з віри сам і розкриває її своїм дітям. Також приділяючи належну увагу духовному особистісному та сімейному розвитку, творячи домашню церкву. У підсумку добре християнське виховання виливається у пошану до батьків, яку діти повинні виявляти впродовж всього їхнього земного життя. Акцентуючи увагу на Божій заповіді стосовно батьків, важливо зазначити, що в ній закладено основоположні засади здорових та конструктивних відносин у родинному співжитті. Вона показує тяглість стосунків з покоління в покоління, формуючи здорове суспільне життя.

Підсумовуючи наше дослідження зазначимо, що роль батька у вихованні підлітка є ключовою, бо є земним відображенням батьківського піклування про нас Бога-Отця. Тому роль батька полягає в наступному: справжньому

авторитеті, присутності в житті дитини, захисті, опорі, проводі сім'ї, прикладі християнського життя, що розкриває моральні ціннісні орієнтири своїм дітям.

Під час дослідження визначеної теми знаходження літератури з підліткової психології християнського спрямування було пов'язано з труднощами, адже сьогодні існує невелика кількість праць у межах обраної тематики. Також довелось обережно і уважно підійти до виокремлення ролей батька і матері в процесі виховання в сім'ї. Особливо важливим для дослідження було з'ясувати засоби виховного впливу батька на дитину суто підліткового віку з 10 до 16 років.

Можливість для подальшого дослідження розкривається у вивченні ролі батька на інших етапах розвитку дитини. Дослідження, що спрямовані на висвітлення інших біблійних та еклезіальних архетипів зрілого батька, будуть корисними для розвитку морального богослів'я. Варто звернути увагу на образ батька в християнських чоловічих спільнотах, зокрема спільнота Лицарів Колумба, як одна з найчисельніших чоловічих спільнот. Дослідити кризи, з якими стикається батько у сучасному суспільстві.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Список використаних джерел

- Святе Письмо Старого та нового Завіту* / перекл. Хоменко І. Жовква 2007.
- Ambrosius Mediolanensis. *De Abraham*. Т. 14. (PL 27, 419-500).
- Венедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* / перекл. з іт. Дверницький О., наук. ред. Безпалько Р. Жовква 2010.
- Іван Павло II. Апостольське післясинодальне повчання *Familiaris Consortio*. Львів 2006.
- Іван Павло II. Апостольський лист *Mulieris dignitatem*, 2-ге вид. Жовква 1995.
- Іван Павло II. Апостольський лист до Сімей *Gratissimam sane*. Київ [б.р.].
- Іван Павло II. Енцикліка *Dives in misericordia*. Львів 1999.
- II Ватиканський Собор. Декларація про християнське виховання *Gravissimum educationis* // *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): конституції, декрети, декларації. Коментарі*. Львів 2014, 196-207.
- II Ватиканський Собор. Декрет про апостолят мирян *Apostolicam actuositatem* // *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): конституції, декрети, декларації. Коментарі*. Львів 2014, 227-252.
- II Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* // *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): конституції, декрети, декларації. Коментарі*. Львів 2014, 334-416.
- Павло VI. Енцикліка *Humanae Vitae* // Інститут родини і подружнього життя УКУ. *Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю, від Лева XIII до Венедикта XVI*. Т. II. Львів 2002.
- Папська рада у справах сім'ї. *Правда про людську статевість та її суть. Дороговкази для виховання в сім'ї* // Інститут родини і подружнього життя УКУ. *Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю, від Лева XIII до Венедикта XVI*. Т. II. Львів 2002.

Синод єпископів УГКЦ. *Катехизм Католицької Церкви*. Львів 2002.

Синод єпископів УГКЦ. *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*. Львів 2012.

Франциск. Апостольська адгортація *Amoris Laetitia* / перекл. Кривобочок О. [PDF]. 2016.

Франциск. Енцикліка *Lumen fidei* // Католицький оглядач 07 (2013) catholicnews.org.ua (05.11.2019).

Список використаної літератури

American Psychological Association. *Developing Adolescents. A Reference for Professionals*. Washington 2002.

Compas B. – Gerhardt C. *Adolescent development. Pathways and Processes of Risk and Resilience*. Vermont 1995.

Descamps A. *Праведність* // Ксав'є Л-Д. (ред). *Словник Біблійного Богослов'я*. Львів 1996, 617-624.

Feullet R. - Vanhoye A. *Авраам* // Ксав'є Л-Д. (ред). *Словник Біблійного Богослов'я*. Львів 1996, 30-33.

North R. *Abraham* // Metzger B. – Googan M. (ред). *The Oxford companion to the Bible*. New York 1993, 4-5.

Spieckermann H. – Carr D. *Abraham* // Gruyter de W. (ред). *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*. Berlin/New York 2009, 149-156.

U.S. Department of Education Office of Communications and Outreach. *Helping Your Child through Early Adolescence. For parents of children from 10 through 14*. Washington 2005.

Августин Ю. *Бути батьком. Педагогічні й духовні аспекти* / перкл. з пол. Кривобочок О. Львів 2017.

Августин Ю. *Путівник для батька* / перекл. з пол. Різун Т. Львів 2015.

Авдеев Д. *Как сохранить душевное здоровье ребенка и подростка*, 4-е изд. Москва 2012.

- Аквінський Т. *Компендіум Теології* / перекл. з лат. Котусенко В. – Поляк А., наук. ред. Лисак Н. Київ 2011.
- Алесеєнко Т. (ред). та ін. *Доброчинна діяльність школярів. Методичні рекомендації*. Київ 2015.
- Аналітичний звіт, складений Робочою групою ООН у справах молоді. *Становище молоді в Україні*. Київ 2019.
- Анн Л. *Психологічний тренінг з підлітками*. Питер 2007.
- Бігун Н. *Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами. Монографія*. Кам'янець-Подільський 2011.
- Близнюкова. О. *Психологічний аналіз чинників кризи підліткового віку* // *Проблеми сучасної психології* 8 (2010) 66-75.
- Бойчук П. – Бобрович Н. *Виховні можливості батьківського авторитету* // *Молодий вчений* 12.1 (2018) 17-20.
- Бондаровська В. та ін. *Школа для батьків*. Київ 2006.
- Бондарчук О. *Психологія сім'ї. Курс лекцій*. Київ 2001.
- Борщевський Т. *Біблійне богослов'я. Конспект лекцій*. Львів 2014.
- Брик Я. та ін. *Школа волонтерів. Навчальний посібник* / ред. Скитьова Г. Київ 2016.
- Булах І. – Алексеєва Ю. *Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності. Навчальний посібник*. Київ 2010.
- Бутенко О. *Родина та її роль у вихованні шанобливого ставлення до матері* // *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. / ред. Мартинюк М. Умань 2009, 48-54.
- Венедикт XVI. *Бог і світ. Тайнства християнської віри* / перекл. з нім. Лозинська Н. Жовква 2009.
- Видра О. *Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник*. Київ 2011.
- Вишневецький О. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів*, 2-ге вид. Дрогобич 2006.
- Від Хреста П-М. *Старий Заповіт – джерело духовного життя* / перекл. Христова М. Рим-Мюнхен 1976.

- Волкова Н. *Педагогіка. Посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ 2002.
- Вольова Л. *Профілактика девіантної поведінки підлітків. Навч-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіації» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах (частина 1), 2-ге вид. Київ 2016.*
- Галич Т. *Особистісно орієнтована діяльність класного керівника в системі "школа-сім'я" // Педагогічні науки / ред. Барбіна Є. та ін. Херсон 2014, 178-182.*
- Гончар Л. (ред.). та ін. *Формування сімейних цінностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Посібник. Харків 2016.*
- Дерев'янка І. *Зміст християнського виховання підлітків у позанавчальній виховній діяльності на сучасному етапі // Теорія та методика навчання та виховання / ред. Троцько А. Харків 2017, 39-47.*
- Джирланда А. *Ключ до Біблії. Старий Заповіт / перекл. з італ. Смука П. Львів 2013.*
- Диркач П. *Церква і світ – апостолят і служіння мирян // Матеріали II сесії Патріаршого Собору УГКЦ. Роль і місце мирян в Церкві. Львів 1998.*
- Докукіна О. – Павицька К. *Педагогічна підготовка батьків до професійного самовизначення дітей старшого шкільного віку. Методичні рекомендації. Кіровоград 2014.*
- Зайченко І. *Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, 2-ге вид. Київ 2008.*
- Казанська В. *Подросток: соціальна адаптація. Книга для психологов, педагогов и родителей. Питер 2011.*
- Калениченко Р. *Волонтерство в соціальній роботі. Навчальний посібник / ред. Піскова Р. Київ 2008.*
- Кальницька К. *Криза непорозуміння у відносинах батьків і дітей-підлітків // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Психологічні науки 128 (2015) 121-125.*
- Карпенко Г. *Особливості організації позанавчальної роботи з підлітками у середній загальноосвітній школі // Збірник наукових праць Уманського*

державного педагогічного університету / ред. Мартинюк М. Умань 2009, 84-88.

Катрій Ю. *Божі заповіді. Дорога до нашого спасіння.* Рим 1999.

Клайн Ф. – Фей Д. *Батьківство з любов'ю та логікою. Навчаємо дітей відповідальності.* / ред. Кокот І., перекл. з англ. Матвіїв І. Львів 2010.

Ковальчук В. *Формування творчого освітньо-виховного середовища у контексті вимог до особистості вчителя-інноватора // Теоретичні і методичні засади розвитку і самовдосконалення особистості педагога-інноватора в контексті модернізації нової української школи / ред. Дубасенюк О. Житомир 2017, 43-47.*

Комісія у справах освіти та виховання УГКЦ. *Батьківство як дар та покликання. Формаційні матеріали.* Київ 2017.

Комісія у справах освіти та виховання УГКЦ. *Постійна формація батьків. Програма християнського зростання.* Київ 2017.

Комісія УГКЦ у справах родини. *Сприяння здоровому способу життя школярів. Посібник для вчителя / ред. Гусак П. Львів 2013.*

Кравченко Т. *Вплив батьків на самовизначення старшокласників // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* Київ 2012, 145-153.

Кузнецова С. *Вплив батьківських установок на професійне самовизначення старшокласників // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія 1 (2014) 159-165.*

Кусьнеж В. *Світ Біблії. Подорож батьківщиною Ісуса Христа.* Київ 2017.

Кутіщенко В. *Вікова та педагогічна психологія. Курс лекцій, 2-ге вид.* Київ 2010.

Лаба Р. *Авраам. Мандрівка у напрямку неба.* Бровари 2017.

Левечко В. *Вибір професії – вибір долі. Методичний посібник.* Степангород 2016.

Лісовець О. *Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України.* Київ 2011.

- Лісовець С. *Фактори ризику в психічному розвитку дитини підліткового віку* // Збірник наукових праць за матеріалами XII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. Київ 2014, 145-149.
- Лісовська Н. *Виховання любови* // Вісник інституту родини і подружнього життя Українського Католицького університету. Сімейні взаємини. № 5. Львів 2006, 1-15.
- Літяга І. *Деякі аспекти проблеми спілкування у підлітковому віці* // Вісник Житомирського державного педагогічного ун-ту ім. Івана Франка 9, (2002) 203-205.
- Маршал І. *Євангеліє от Луки. Коментарій к греческому тексту* / ред. Фокин А., реф. Тестелец Я. Москва 2004.
- Мащак С. *Авторитет батьків як умова гармонійного розвитку особистості підлітка* // Проблеми гуманітарних наук. Психологія 41 (2017) 97-110.
- Мельник О. *Особливості взаємостосунків батьків і підлітків у сучасній сім'ї* // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Педагогіка, психологія і соціологія. 6 (2009).
- Мирошниченко Т. – Румак О. *Творимо разом світ, безпечний для дитини. Програма та зміст тренінгових занять для батьків* / наук. ред. Зверева І. Київ 2012.
- Міністерство освіти і науки України. *Нова Українська Школа. Концептуальні засади реформування середньої школи*. «Б. м.» 2016.
- Ноуен Г. *Повернення блудного сина. Історія про ворота додому* // перекл. з англ. Маслюх А. – Ленишин І. Львів 2005.
- Окушко Т. (ред). та ін. *Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні. Монографія*. Харків 2015.
- Осборн Р. *Біблійні секрети виховання* / перекл. з англ. Пушак О. Львів 2015.
- Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум Соціальної доктрини Церкви* / перекл. Живиця О., наук. ред. Щербініна Ю. Київ 2008.
- Пігін Г. *Як передати дитині цінності* / перекл. з нім. с. Юліана., ред. Сирцова Н. Львів 2014.

- Понсар Х. *Віра в родині* / перекл. з фр. Роговська І. Львів 2011.
- Пшеничний Г. *Книга Бытие* // Санников С. (ред). *Славянский Библейский комментарий*. Киев 2016, 25-100.
- Райт Н. *Як говорити, щоб діти нас слухали* / перекл. з англ. Гладкий О. Львів 2008.
- Решетило Х. *Психологія молодих пар у перший рік після одруження. З огляду на життєві цінності* // *Вісник інституту родини і подружнього життя Українського Католицького університету. Сімейні взаємини*. № 5. Львів 2006, 69-86.
- Ріцціотті Д. *Життя Ісуса Христа* / перекл. Гайдуківський Л. Рим 1979.
- Романова І. *Освітнє середовище як чинник розвитку інтелектуальної діяльності молодшого школяра* // *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* 30 (2013) 494-501.
- Сахній М. *Сім'я як духовний та моральний центр виховання дитини у філософсько-педагогічній концепції Івана Павла II* // *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки* 61 (2012) 117-120.
- Селезнев М. *Авраам* // Церох Г. (ред). *Католическая энциклопедия*. Т. I. Москва 2002, 42-43.
- Семенова Р. (ред). та ін. *Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості. Монографія*. Київ 2014.
- Сергеєнкова О. та ін. *Вікова психологія. Навчальний посібник*. Київ 2012.
- Скрипченко О. та ін. *Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник*. Київ 2001.
- Стойчев С. *Догматическое богословие. Учебное пособие для 2-го класса духовной семинарии*. Киев 2016.
- Тимчишин Б. *Роль та обов'язки чоловіка-батька в християнській родині у творах митрополита Андрея Шептицького* // *Наукові записки. Філософія* 8 (2011).
- Токарева Н. – Шамне А. *Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ 2017.

Токарева Н. – Шамне А. *Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу*. Кривий Ріг 2014.

Турубарова А. *Умови соціально-психологічного розвитку підлітків з обмеженими можливостями здоров'я // Педагогічна освіта: теорія і практика*. Київ 2018, 85-90.

Фереро Б. *Ваші діти мають лише вас. Тільки виховання змінить світ* / перекл. з іт. Зінченко К. Львів 2012.

Хоменко Є. *Психологічні особливості взаємодії вчителя з підлітками у педагогічному процесі // Вісник Харківського національного університету* 1009 (2012) 238-241.

Цюпа Л. *Основні принципи процесу християнського виховання у світлі вчення митрополита Андрея Шептицького // Вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Педагогіка* 2 (2016) 254-259.

Шапарь В. *Практическая психология. Психодиагностика отношений между родителями и детьми* / ред. Спивак А. Ростов-на-Дону 2006.

Шахрай. В. (ред.). та ін. *Цінність життя підлітка. Світоглядні орієнтири. Монографія*. Київ 2019.

Шкільна І. *Взаємодія сім'ї і школи у формуванні базових гуманістичних цінностей старших підлітків // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* 16 (2012) 371-379.

Інтернет джерела

Rusin S. *Abraham, Tobiasz, Józef – zwykli ojcowie // STACJA.PL* 21 (2013) stacja7.pl (15.11.2019).

Forte B. *Ojciec miłosierdzia - miłość, która przyjmuje // Deon.pl* deon.pl (25.11.2019).

Kowilski M. *Przypowieści – Miłosierny Ojciec i jego synowie (Łk 15,11-32) // Stacja7.pl* 9 (2013) stacja7.pl (26.11.2019).

Szpak A. SDB. Przypowieść o miłosiernym Ojcu (Łk 15, 11-32) // Archidiecezja Lublska. Szkoła Formacji Duchowej sfd.kuria.lublin.pl (17.11.2019).

Департамент інформації УГКЦ. Пласт і УГКЦ підписали Меморандум про співпрацю // Українська Греко-Католицька Церква 25 (2017) ugcc.ua (20.02.2020).

Президент підписав закон про визнання та підтримку пластового руху // Офіс Президента України 13 (2002) www.president.gov.ua (19.02.2020).

Колеснікова-Чмель О. Потрібно, щоб у житті дитини були присутні і мама, і тато // Інформаційний ресурс УГКЦ 1 (2019) news.ugcc.ua (27.04.2020).

Фурсова С. Роль батька у вихованні дітей // 12 (2010) dity.te.ua (28.04.2020).

Блаженніший Святослав. Будьте святими в своєму батьківстві, щоб на вас могли рівнятися інші // Інформаційний ресурс УГКЦ 17 (2017) news.ugcc.ua (28.04.2020).

Кондратик Л. Батько – герой своїх дітей // Комісія УГКЦ у справах родини 14 (2019) rodyna.ugcc.org.ua (28.04.2020).

Хостетлер Б. Основні етапи батьківства // Інститут родини та подружнього життя УКУ 14 (2019) family-institute.org.ua (02.05.2020).

Буковинський А. Сім секретів ефективного батьківства // The Bible today 12 (2019) www.tbtkraine.com (05.05.2020).

Пахаленко І. – Максимова Н. Особливості вікових криз підліткового віку // Департамент освіти і науки Київської обласної державної адміністрації www.kyiv-oblosvita.gov.ua (08.05.2020).

Кобель О. Батько, який не молиться, не є вповні батьком // CREDO 26 (2018) credo.pro (15.05.2020).

Франциск. Повчання про заповіді. Шануй батька твого й матір твою // Католицький Медіа-Центр 25 (2018) kmc.media (17.05.2020).